

ΣΠΥΡΙΔΩΝ Γ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ
(ΔΕΚ. 1920): ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ
ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΟΛΟΓΙΚΗΣ ΣΚΕΨΗΣ ΕΠΙ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ*

Η παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση του 1929 έχει επισκιάσει ιστοριογραφικά μια οξεία κρίση στη διεθνή αγροτική οικονομία, η οποία προηγήθηκε χρονικά κατά σχεδόν μία δεκαετία, με κορύφωση τα έτη 1924 και 1928. Οι επιπτώσεις της αγροτικής κρίσης στην παγκόσμια οικονομία και στις εγχώριες οικονομίες και κοινωνίες –ανάμεσα στις οποίες και στην ελληνική– ήταν ωστόσο ιδιαίτερα σημαντικές και χρήζουν περαιτέρω ανάδειξης από την ιστορική επιστήμη. Η χρηματοπιστωτική κρίση του 1929 επέφερε επιδείνωση της γενικευμένης αγροτικής κρίσης ανά τον κόσμο, η οποία είχε ξεσπάσει έναν χρόνο νωρίτερα λόγω της υπερπαραγωγής γεωργικών προϊόντων στις υπερπόντιες χώρες (σίτου στις ΗΠΑ και στον Καναδά, καφέ στη Βραζιλία, ερίων στην Αυστραλία κλπ.) καθώς και δημητριακών στη Ρωσία (χάρη στη Νέα Οικονομική Πολιτική του Λένιν) και στην υπόλοιπη Ανατολική Ευρώπη. Κομβικές συνέπειες αυτής της διεθνούς κρίσης ήταν η κάθετη πτώση των τιμών των αγροτικών προϊόντων και η δραστική μείωση του εισοδήματος των αγροτών, οδηγώντας τους τελευταίους στην υπερχρέωση, ακόμη και στη χρεωκοπία¹. Ένας Ελβετός καθηγητής της Γεωργικής Οικονομίας, σε ανακοίνωσή του σε διεθνές συνέδριο τον Μάιο του 1923, η οποία αναδημοσιεύθηκε στα ελληνικά, επισήμανε:

* Η παρούσα δημοσίευση βασίζεται σε ανακοίνωση, η οποία παρουσιάστηκε στη διήμερη επιστημονική συνάντηση που διοργάνωσε το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών *Οι οικονομική κρίσεις και η αντιμετώπισή τους στο μακρό ιστορικό χρόνο* (Αθήνα, 4-5 Νοεμβρίου 2011).

1. Ευελπίδης 1931, σσ. 8, 10, 21-23. Πολυχρόνης 1931, σσ. 3, 8. Abel 19732, σσ. 393-398. Ambrosius – Hubbard 1989, σ. 169. Crouzet 2001, σσ. 185-186.

[...] ο παγκόσμιος πόλεμος και τα επακολούθησαν γεγονότα έφεραν εις πολύ δυσχερή θέσιν την γεωργίαν όλων των χωρών. Η περίοδος ευτυχίας των γεωργών δεν διήρκεσε παρά ελάχιστα, περί τα τέλη του πολέμου και ολίγον μετά την ειρήνην, οπότε επηκολούθησε ταχέως περίοδος καταπτώσεως. Η σημερινή κατάσταση της γεωργίας δεν είναι αξιοζήλευτος, διότι οι γεωργοί παντού λαμβάνουν πολύ μικρότερον μέρος του εθνικού εισοδήματος παρά προ του πολέμου. Η υποτίμησις των γεωργικών προϊόντων μετά τον πόλεμον είναι πολύ μεγαλύτερα από την ελάττωσιν των ημερομισθίων, των μισθών και των εμπορικών κερδών².

Ιδιαίτερα επώδυνη αποδείχθηκε η κρίση αυτή στις υπανάπτυκτες αγροτικές χώρες της Ανατολικής και της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, οι οποίες μαστίζονταν από χαμηλά επίπεδα παραγωγικότητας, αγροτικό υπερπληθυσμό και έλλειψη κεφαλαίων για τον εκσυγχρονισμό της γεωργίας³.

Πιο συγκεκριμένα, οι διεθνείς οικονομικές κρίσεις του Μεσοπολέμου διακρίνονται σε δύο περιόδους: στην αγροτική κρίση της δεκαετίας του 1920 και στην παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση, η οποία ξεκίνησε το 1929. Ειδικότερα, το 1920-21, εξαιτίας της οικονομικής αναστάτωσης που προκάλεσε ο Μεγάλος Πόλεμος, σημειώθηκε «βουτιά» στις διεθνείς τιμές των αγροτικών προϊόντων. Η ανάκαμψη των τιμών υπήρξε αργή και επίπονη και μόλις το 1924 οι τιμές των προϊόντων επέστρεψαν στα (προπολεμικά) επίπεδα του 1913. Ακολούθησε το 1925-29 μια περίοδος σχετικής «ευημερίας», με άνοδο των διεθνών τιμών και της παραγωγικότητας της γεωργίας. Η παγκόσμια, ωστόσο, κρίση που επακολούθησε το 1929 ήταν η πιο οξεία, καθολική και παρατεταμένη κρίση που γνώρισε η νεώτερη Ευρώπη και η υφήλιος γενικότερα. Η κρίση της δεκαετίας του 1930 έπληξε ιδιαίτερα τον τραπεζικό και τον βιομηχανικό τομέα. Το διάστημα 1929-32 η βιομηχανική παραγωγή στην Ευρώπη συρρικνώθηκε κατά 27%, ενώ το ΑΕΠ των ευρωπαϊκών χωρών μειώθηκε, κατά μέσο όρο, κατά 12%. Βεβαίως, τα έτη – ναδίρ της κρίσης (στις περισσότερες περιπτώσεις ευρωπαϊκών κρατών, τα έτη 1932 ή 1933) και το μέγεθος της ύφεσης (και ο ρυθμός της ανάκαμψης) διέφεραν από χώρα σε χώρα. Γενικότερα όμως, το συνολικό

2. Laur 1924, σ. 24.

3. Σταβριανός 2007, σσ. 1104, 1106-1108. Berend 2001, σσ. 255-259. Crouzet 2001, σσ. 184, 186.

ΑΕΠ της Ευρώπης επανήλθε στα επίπεδα του 1929 μόλις το 1935, και το 1937-38 ξεπέρασε αυτό το επίπεδο κατά 10%⁴.

Ένα στοιχείο το οποίο είναι απαραίτητο να επισημανθεί, εισαγωγικά, εδώ είναι ότι οι ρίζες της παγκόσμιας κρίσης του 1929 ήταν διπλές. Αφενός, το κραχ στο χρηματιστήριο της Νέας Υόρκης προκάλεσε μια οδυνηρή χρηματοπιστωτική κρίση. Αυτή με τη σειρά της επιδείνωσε μια ήδη υπάρχουσα κρίση υπερπαραγωγής σε πρωτογενή αγαθά. Συγκεκριμένα, το 1928 είχε ξεσπάσει μια αισθητή ύφεση στις διεθνείς τιμές των δημητριακών, η οποία διαδόθηκε ταχύτατα στις παγκόσμιες αγορές και επηρέασε και άλλους κλάδους της γεωργίας, όπως την παραγωγή μαλλιού και βάμβακος. Υπό το βάρος των δύο αυτών κρίσεων το παγκόσμιο εμπόριο κατέρρευσε –και μαζί του η βιομηχανική παραγωγή και απασχόληση–, με βαρύτερες κοινωνικές συνέπειες⁵. Έκθεση της Οικονομικής Επιτροπής της Κοινωνίας των Εθνών (ΚτΕ), συντεταγμένη τον Ιούνιο του 1931, ανέφερε χαρακτηριστικά:

Τα παράπονα των γεωργών ακούγονται σχεδόν σε κάθε χώρα. Οι δυσχέρειες έχουν λάβει γενικευμένο διεθνή χαρακτήρα, παρότι υπάρχουν πτυχές οι οποίες είναι ιδιαίτερες για κάθε χώρα. Το πρόβλημα δεν είναι ζήτημα κακής σοδειάς που προκλήθηκε από φυσικές ή ατμοσφαιρικές διαταραχές, όπως η συνεχής βροχόπτωση ή ξηρασία. Οι ρίζες του κακού πάνε πολύ βαθιά και η εξάπλωσή του μπορεί να ανιχνευθεί σε όλον τον κόσμο⁶.

Ιδιαίτερα επλήγησαν, κατά τη δεύτερη αυτή κρίση, οι σιτοπαραγωγοί: την περίοδο 1925-29 ο σταθμικός δείκτης των διεθνών τιμών του σίτου μειώθηκε από το 100 στο 72⁷, ενώ το διάστημα 1928-33 η διεθνής τιμή του σίτου σημείωσε νέα πτώση 58,8%⁸. Σύμφωνα με την έκθεση της ΚτΕ, η αιτία της αγροτικής κρίσης που ξέσπασε το 1928 εντοπιζόταν στο γεγονός ότι οι τιμές αγροτικών προϊόντων παρέμεναν εξαιρετικά χαμηλές σε σύγκριση με τις δαπάνες παραγωγής, που ο γεωργός καλείτο να καταβάλει. Παρά τις τεχνολογικές προόδους της γεωργίας, τα γεωργικά προ-

4. Crouzet 2001, σσ. 178-180.

5. Clough - Moudie 1968, σσ. 213-216. Crouzet 2001, σ. 180.

6. Clough - Moudie 1968, σ. 216.

7. Candeloro 1990, σ. 121.

8. Ευελπίδης 1939, σ. 261.

ιόντα είχαν μεγάλο κόστος παραγωγής, ενώ τα κέρδη από τη διάθεσή τους στην αγορά παρέμεναν πολύ μικρά⁹.

Στην Ελλάδα, οι βασικές παράμετροι της παρατεταμένης αγροτικής κρίσης της δεκαετίας του 1920 ήταν οι εξής: α') η πτωτική πορεία των στρεμματικών αποδόσεων της γεωργίας, β') η κάθετη πτώση των τιμών των γεωργικών προϊόντων, γ') η στασιμότητα της αξίας της γεωργικής παραγωγής, δ') η συνεπόμενη συρρίκνωση του αγροτικού εισοδήματος και η υπερχρέωση των αγροτών, και ε') η ενδυνάμωση του ρεύματος αστυφιλίας των αγροτών προς τις πόλεις. Η μείωση των στρεμματικών αποδόσεων, η οποία υπήρξε ένα φαινόμενο εξαιρετικά αντιπροσωπευτικό της ελληνικής αγροτικής οικονομίας κατά τη δεκαετία του 1920, χωρίς μάλιστα κάποια ιδιαίτερη γεωγραφική διαφοροποίηση, άρχισε το 1919 και έφθασε στο χαμηλότερο σημείο της το 1929· η πτωτική πορεία συνεχίστηκε ως το 1932, οπότε η τάση αυτή αντιστράφηκε και παρέμεινε ανοδική κατά το υπόλοιπο της δεκαετίας του 1930. Η πτώση των τιμών των ελληνικών αγροτικών προϊόντων, οι οποίες εναρμονίζονταν απόλυτα με τις διακυμάνσεις των τιμών στη διεθνή οικονομία, ήταν πλέον έντονη στον τομέα των σιτηρών, αλλά ανάλογες παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν και για τα υπόλοιπα προϊόντα. Πιο συγκεκριμένα, οι τιμές των ελληνικών γεωργικών προϊόντων, οι οποίες σημείωσαν κατακόρυφη και συνεχή άνοδο σε όλη τη διάρκεια της πολεμικής περιόδου (1912-23), σημείωσαν πτώση το 1924· η κάμψη ξεπεράστηκε το 1926 και επακολούθησε άνοδος μέχρι το 1928, οπότε ξεκίνησε νέα διολίσθηση των τιμών, η οποία αντιστράφηκε μόλις το 1937. Ταυτόχρονα, η συνολική αξία της γεωργικής παραγωγής, αν εκτιμηθεί (όχι σε τρέχουσες αλλά) σε σταθερές τιμές του 1923, παρέμεινε στάσιμη από το έτος εκείνο έως το 1932. Εξαίρεση αποτέλεσαν τα σιτηρά, τα οποία χάρη στη θεσμοθέτηση της προστασίας της εγχώριας σιτοπαραγωγής το 1927 ανέκτησαν το 1932 την ανοδική πορεία των τιμών τους¹⁰. Πάντως, τα ελληνικά σιτηρά επλήγησαν, ενδιάμεσα, από τη νέα φάση της γεωργικής κρίσης, που ξεκίνησε το 1928 και συνέπεσε με την παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση. Τα έτη 1927-31 ο δείκτης τιμών του εγχώριου σίτου (βάση 1923 = 100) μειώθηκε

9. Clough - Moudie 1968, σ. 216.

10. Κωστής 1987, σσ. 45-48, 50-55, 58. Σακελλαρόπουλος 1991, σσ. 33, 44-49, 70. Πετμεζάς 2002, σσ. 210-216.

από 151 σε 117¹¹.

Η αγροτική κρίση που έπληξε την Ελλάδα επέφερε δραματική συρρίκνωση του αγροτικού εισοδήματος, το οποίο χαμήλωσε δραματικά, φθάνοντας στα όρια επιβίωσης της μέσης αγροτικής οικογένειας. Το 1927 το μέσο εισόδημα μιας «γεωργοκτηνοτροφικής» οικογένειας στην Ελλάδα ήταν 282,4 (αμερικανικά) δολάρια, τη στιγμή που το μέσο οικογενειακό εισόδημα στη χώρα ανερχόταν σε 377,9 δολάρια¹². Η κατακόρυφη μείωση του αγροτικού εισοδήματος σε συνάρτηση με την κάμψη των στρεμματικών αποδόσεων –που, όπως προαναφέρθηκε, πρωτοεμφανίστηκε δύο έτη μετά την αγροτική μεταρρύθμιση του 1917, χωρίς ωστόσο να οφείλεται σε αυτήν, και συνεχίστηκε ως το 1931– επέτειναν την υπερχρέωση των Ελλήνων γεωργών και το ρεύμα μετανάστευσής τους προς τις πόλεις¹³. Η υπερχρέωση των αγροτών, ένα ευρύτερο φαινόμενο της ευρωπαϊκής αλλά και της διεθνούς αγροτικής οικονομίας στον Μεσοπόλεμο, επιδεινώθηκε στον ελληνικό χώρο στη διάρκεια της δεκαετίας του 1930. Το 1937 το αγροτικό χρέος αντιπροσώπευε το 43,3% του ακαθάριστου αγροτικού εισοδήματος και αφορούσε στο 70% των γεωργών της Ελλάδας¹⁴.

Η παρούσα δημοσίευση δεν αποσκοπεί, ασφαλώς, να καλύψει το ευρύ φάσμα της τεχνικής αντιμετώπισης της αγροτικής κρίσης στην Ελλάδα, αλλά θα εξετάσει ορισμένες από τις σημαντικότερες αυτοτελείς μελέτες και αντιπροσωπευτικές αναλύσεις της εποχής, γραμμένες από οικονομικούς επιστήμονες και γεωπόνους, οι οποίοι πρότειναν λύσεις για την αντιμετώπιση και την υπέρβαση αυτής της οδυνηρής για τους γεωργούς κρίσης. Ειδικότερα, η παρούσα εργασία εξετάζει τη θέση των αναλύσεων αυτών στην πορεία ωρίμανσης της ελληνικής οικονομικής σκέψης και αναδεικνύει ορισμένες κοινωνικές προεκτάσεις τους, οι οποίες δεν έχουν επισημανθεί έως τώρα από τη δευτερογενή επιστημονική βιβλιογραφία.

11. Κωστής 1990, σ. 43 (Πίνακας 14).

12. Ε. Χρυσός 1930, σ. 27.

13. Κωστής 1986, σσ. 24-25, 42. Κωστής 1987, σσ. 45-54, 58, 110, 136, 138. Mazower 2002, σ. 126. Πετμεζάς 2002, σσ. 215, 223. Μαρτίνοβ 2007, σ. 244.

14. Κωστής 1987, σσ. 137-138. Σακελλαρόπουλος 1991, σ. 69.

Ι. Η κρατική παρέμβαση στη γεωργία: μια ιστορική τομή

Σε επίπεδο πολιτικής οικονομίας, τα μεσοπολεμικά χρόνια χαρακτηρίστηκαν από τη μετάβαση από τον κλασικό φιλελευθερισμό στον παρεμβατισμό του κράτους στην ιδιωτική οικονομία και μάλιστα σε κλιμακούμενο βαθμό. Βέβαια, οι απαρχές αυτής της παρεμβατικής πολιτικής εντοπίζονται στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Στη διάρκεια του Μεγάλου Πολέμου, οι ευρωπαϊκές κυβερνήσεις παρενέβησαν, σε πρωτόγνωρη έως τότε έκταση, προκειμένου να προσποριστούν πόρους, να οργανώσουν καλύτερα και να ενισχύσουν την παραγωγή (ιδίως πολεμικού υλικού, αλλά όχι μόνον), να ελέγξουν τη διάθεση βασικών διατροφικών προϊόντων και να παγώσουν τις τιμές και τα ενοίκια (δηλ. το κόστος ζωής των εμπόλεμων κοινωνιών). Στη διάρκεια της δεκαετίας του 1920 κυριάρχησε μια προσπάθεια επιστροφής στην προπολεμική φιλελεύθερη τάξη πραγμάτων και ήρθαν οι περισσότεροι φραγμοί της πολεμικής περιόδου. Η παγκόσμια κρίση του 1929 άλλαξε, ωστόσο, άρδην τα πράγματα. Ο φιλελευθερισμός για άλλη μια φορά απαξιώθηκε και η αναρχία των αγορών αποκηρύχθηκε, ενώ η (φαινομενική, τουλάχιστον) αποτυχία του καπιταλισμού και της ελεύθερης επιχειρηματικότητας να δώσει λύσεις στα συσσωρευμένα κοινωνικο-οικονομικά προβλήματα ύψωσε τις φωνές που απαιτούσαν τον κεντρικό σχεδιασμό της οικονομίας. Η κρατική παρέμβαση εξαπλώθηκε σε όλες τις χώρες, αλλά –όπως άλλωστε ήταν φυσικό– στάθηκε εκτενέστερη στις χώρες με αυταρχικά καθεστώτα¹⁵.

Στην περίπτωση της Ελλάδας, η σταδιακή οικονομική ανόρθωση της χώρας μετά την πτώχευση του 1893 (το, κατά τον Γιώργο Δερτιλή, «μικρό οικονομικό θαύμα» της περιόδου 1897-1911) και ιδίως ο διπλασιασμός της έκτασης και του πληθυσμού της μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους καθώς και ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος (ιδιαίτερα ο θαλάσσιος αποκλεισμός της κωνσταντινικής Ελλάδας από τις Δυνάμεις της Αντάντ, το 1916-17) έδωσαν το προβάδισμα στις απόψεις που πρότειναν τη συνειδητή κρατική παρέμβαση στην οικονομία, ως μοχλό οικονομικής και συνολικής κοινωνικής προόδου¹⁶. Ο οικονομικός εκσυγχρονισμός της «Νέας Μεγάλης Ελλάδος», που προέκυψε με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου (1913) απαιτούσε την αναδιοργάνωση του κρατικού μηχανισμού,

15. Crouzet 2001, σσ. 187-188.

16. Ψαλιδόπουλος 1989, σσ. 103-104. Δερτιλής 2005, σσ. 839, 870.

και ιδίως εκείνου του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας, από τεχνοκράτες δημόσιους λειτουργούς, ανάμεσα στους οποίους οι οικονομολόγοι και οι γεωπόνοι επέιχαν περίοπτη θέση¹⁷. Χαρακτηριστικά ως προς τη «ζήτηση» και την «προσφορά» προτάσεων παρέμβασης στη γεωργία από φιλόδοξους ειδικούς διανοουμένους (σπουδαγμένους ή μετεκπαιδευμένους σε σχολές της Ευρώπης, κατά το πλείστον με κρατική χρηματοδότηση) προς το διευρυμένο ελληνικό κράτος είναι τα όσα αναφέρει στον πρόλογο μιας «καθαρώς γεωπονικής μελέτης» του για τη Μακεδονία (1914) ο γεωπόνος Παναγιώτης Δεκάζος:

Μετά την νικηφόρον προέλασιν των Ελληνικών Στρατευμάτων εις την Μακεδονίαν και την κατάληψιν της Θεσσαλονίκης διετάχθη ο γράφων υπό του Υπουργείου της Εθνικής Οικονομίας, ίνα αναλάβη υπηρεσίαν παρά τη Γενική Διοικήσει της Μακεδονίας και περιοδεύση ανά τα διάφορα κέντρα αυτής επί τω σκοπώ της γενικής επισκοπήσεως των γεωργικών και κτηνοτροφικών συνθηκών της Μακεδονίας¹⁸.

Σημειωτέον ότι λίγα χρόνια νωρίτερα, το 1910, ταυτόχρονα με την ίδρυση Υπουργείου Γεωργίας, Βιομηχανίας και Εμπορίου (που το 1911 μετονομάσθηκε σε Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας), η κεντρική χάραξη κρατικής γεωργικής πολιτικής ενισχύθηκε με την οργάνωση περιφερειακού γεωργικού διοικητικού μηχανισμού: δημιουργήθηκαν τότε θέσεις νομογεωπόνων και νομοκτηνιάτρων και προγραμματίστηκε η ίδρυση γεωργικών σχολών σε κάθε νομό¹⁹.

Η (σταδιακά διευρυνόμενη) κρατική παρέμβαση στη γεωργία προκάλεσε μια σημαντική διανοητική και κοινωνική εξέλιξη της μεσοπολεμικής εποχής: τη δυναμική εμφάνιση των γεωπόνων στο δημόσιο προσκήνιο της οικονομίας και της ειδικής διανόησης και την ανέλιξή τους στο στερέωμα των οργανικών διανοουμένων της αστικής τάξης της χώρας. Ως «οργανικοί διανοούμενοι» (κατά τον Αντώνιο Γκράμσι) νοούνται εδώ όσα στρώματα διανοουμένων προσδίδουν ομοιογένεια και συνείδηση αποστολής σε μια κοινωνική τάξη, θεμιτοποιούν την εξουσία της και προκαλούν την «αυθόρμητη συγκατάθεση» των πλατειών μαζών, ανα-

17. Δερτιλής 2005, σσ. 902-903.

18. Δεκάζος 1914, σ. ζ'.

19. Καλλιβερέτακης 1990, σσ. 54-55. Παναγιωτόπουλος 2003, σσ. 160-161.

παράγοντας έτσι τις αρχές και τις αξίες που στηρίζουν το κοινωνικό εποικοδόμημα. Οι «οργανικοί διανοούμενοι» είναι –σε αντίθεση με τους «παραδοσιακούς διανοούμενους» (ιερείς, συμβολαιογράφους, ιατροφιλοσόφους, λογίους κ.ά.)– νεωτερικοί διανοούμενοι και άμεσα συνδεδεμένοι με την ανάπτυξη των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Οι οργανικοί διανοούμενοι διαδραματίζουν έναν άμεσο ρόλο στην ταξική οργάνωση και στη συγκρότηση μίας κοινωνικής τάξης, εν προκειμένω της αστικής τάξης, και στην κοινωνική της ηγεμονία. Ο ρόλος των οργανικών διανοουμένων είναι εν τέλει –όπως εξηγεί ο Γκράμσι–κατεξοχήν πολιτικός, καθώς αποτελούν μέρος ενός μηχανισμού ταξικής, ιδεολογικής και, κατ' επέκταση, πολιτικής ηγεμόνευσης²⁰. Στη μεσοπολεμική περίοδο, οι Έλληνες γεωπόνοι έπαιξαν –σε παραλληλία με άλλες ομάδες διανοουμένων: δικηγόρους, ιατρούς, πανεπιστημιακούς, μηχανικούς κλπ.– τον ρόλο των οργανωτών της συναίνεσης προς την αστική ηγεμονία. Οι προσπάθειές τους κατέτειναν στο να επιτύχουν την κινητοποίηση των χεμαζομένων αγροτών για τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής γεωργίας σε αρμονική συνεργασία (και όχι σε σύγκρουση και επαναστατική ρήξη) με το «Κράτος», δηλαδή το αστικό κράτος. Οι Έλληνες γεωπόνοι, αντιλαμβάνονταν σαν πρωταρχική ειδική αποστολή τους τη δημιουργία και εμπέδωση μιας συντηρητικής ταξικής συνείδησης στους νέους μικροϊδιοκτήτες αγρότες, που είχαν προκύψει –ως νέα κοινωνική κατηγορία– μετά την εφαρμογή της αγροτικής μεταρρύθμισης (1923). Η συντηρητική «αγροτική συνείδησις» σήμαινε πρακτικά ότι οι γεωργοί (ιδίως εκείνοι της Θεσσαλίας και των Νέων Χωρών) δεν θα προσελκύνονταν από τα επαναστατικά κηρύγματα του αριστερού αγροτισμού και του κομμουνισμού, θα διασφαλιζόταν η νομιμοφροσύνη τους προς το αστικό κράτος και τα εθνικά ιδεώδη, καθώς και ότι οι καλλιεργητές θα παράμεναν προσκολλημένοι στο προγονικό τους επάγγελμα («στο χωράφι») και δεν θα μετακινούνταν σε μικροαστικά και μεσοαστικά επαγγέλματα (επιδεινώνοντας έτσι τον «παρασιτισμό» και τον «υπερεπαγγελματισμό» των ελληνικών πόλεων, που υπέφεραν από «υπερπληθυσμό»)²¹.

20. Φραγκουδάκη 1977, σσ. 92, 94-95, 124. Μπυσί-Γκλύκμαν 1984, σσ. 38-68. Χριστοδουλίδη-Μαζαράκη 2009, σσ. 182-188.

21. Πλουμίδης 2011, σσ. 106-107. Οι «νοικοκυραίοι» μικροκτηματίες της Πελοποννήσου και της υπόλοιπης Παλαιάς Ελλάδος (με εξαίρεση τους πρώην κολλίγους της Θεσσαλίας), που είχαν αποκτήσει τα κτήματά τους κυρίως χάρη στην

Η οργανική σχέση των γεωπόνων με το αστικό κράτος ενισχυόταν από το γεγονός ότι –λόγω άλλωστε του μικρού αριθμού της επαγγελματικής κατηγορίας τους– είχαν ως προνομιακό χώρο απασχόλησης (σε ποσοστό 95% το 1936) το Δημόσιο²². Παράλληλα, οι Έλληνες γεωπόνοι εμπνεύστηκαν, στο σύνολό τους, από τον αγροτισμό και διαδραμάτισαν πρωταγωνιστικό ρόλο στην ίδρυση του Αγροτικού Κόμματος Ελλάδος (ΑΚΕ) το 1923²³. Ωστόσο, αυτή η στενή σχέση των γεωπόνων με το αστικό «Κράτος» συνιστά την ειδοποιό διαφορά τους από άλλους αγροτιστές διανοούμενους και πολιτικούς οι οποίοι επέλεξαν την αριστερή, σοσιαλιστική οδό προς τον αγροτισμό (όπως ο Δημήτρης Πουρνάρας, ο Κώστας Γαβριηλίδης, ο Δημήτριος Χατζηγιάννης και πολλοί άλλοι, μη γεωπόνοι ή δημόσιοι υπάλληλοι), και οι οποίοι δεν συγκαταλέγονται, ιστορικο-κοινωνιολογικά, στην κατηγορία των οργανικών διανοουμένων της αστικής τάξης (στον Μεσοπόλεμο)²⁴. Σε αντίθεση με τα αριστερά μέλη του ΑΚΕ, οι γεωπόνοι ανήκαν πολιτικά στον ευρύτερο βενιζελικό χώρο²⁵ και, μετά τη διάσπαση του ΑΚΕ, συσπειρώθηκαν γύρω από τη συντηρητική πτέρυγα του αγροτικού κινήματος και πιο συγκεκριμένα το Εθνικό Αγροτικό Κόμμα του Σπυρίδωνος Χασιώτη (ίδρ. 1926) και το Αγροτικό Δημοκρατικό Κόμμα (ίδρ. 1934) του Αλέξανδρου Μυλωνά²⁶. Στην ίδια κατηγορία, των οργανικών διανοουμένων της κυρίαρχης αστι-

αγροτική μεταρρύθμιση του 1871, είχαν διαμορφώσει –σε αντίθεση με τους νέους μικροϊδιοκτήτες, γηγενείς και πρόσφυγες– μια παγιωμένη συντηρητική και δη φιλοβασιλική πολιτική συνείδηση (Βεργόπουλος 1975, σ. 153. Μαντρογορδατος 1983, σσ. 155-157, 161).

22. Σωτηρόπουλος – Παναγιωτόπουλος 2008, σ. 134. Βλ. και Καλογερέας 1936, σ. 737, όπου σημειώνεται ότι ακόμα και οι απόφοιτοι των μέσων γεωργικών σχολών «κατέφυγον κατά 95% εις την δημοσίαν υπηρεσίαν». Το 1939 το δίκτυο της «εξωτερικής γεωπονικής υπηρεσίας» του Υπουργείου Γεωργίας (οι νομογεωπόνοι, οι επαρχιακοί και οι κοινοτικοί γεωπόνοι) απαριθμούσε 988 γεωπόνους, από τους οποίους οι 586 ήταν απόφοιτοι ανωτάτων σχολών (Ευελπίδης 1944, σ. 164).

23. Παναγιωτόπουλος 2010, σ. 50.

24. Μαυρέας 1993, σσ. 127, 135-137.

25. Πλουμίδης 2011, σσ. 55-56, 369.

26. «Το Εθνικόν Αγροτικόν Κόμμα της Ελλάδος Αρχαί – Πρόγραμμα – Οργάνωσις», *Τα Νέα Γεωπονικά* 7-9 (Ιούλιος – Σεπτέμβριος 1926), σσ. 86-88. Trachanas 1989, σ. 175. Παναγιωτόπουλος 2010, σσ. 51, 59. Πλουμίδης 2011, σσ. 55, 140.

κής τάξης, θα εντάσσονταν επίσης οι κοινοτιστές Ντίνος Μαλούχος (1895-1928) και ο Κωνσταντίνος Καραβίδας (1890-1973), καθόσον το ιδεαλιστικό όραμα του κοινοτισμού συνεπαγόταν την παύση των ταξικών αγώνων στον αγροτικό χώρο και την αποκατάσταση σχέσεων αρμονίας μεταξύ των μελών της αγροτικής κοινότητας²⁷. η μόνη διαφορά είναι πως οι κοινοτιστικές ιδέες –σε αντίθεση με τις αγροτιστικές– γνώρισαν ελάχιστη πρακτική εφαρμογή στη μεσοπολεμική Ελλάδα (με εξαίρεση την ενεργό συμμετοχή του Μαλούχου, γεωπόνου άλλωστε στο επάγγελμα, στο συνεταιριστικό κίνημα της Μακεδονίας το 1925-28²⁸).

Οι επιστήμονες γεωπόνοι, οι οποίοι από τις αρχές της δεκαετίας του 1920 κλήθηκαν από το κράτος να αναλάβουν την τεχνική οργάνωση της ελληνικής γεωργίας και να πετύχουν την ανάκαμψη και την ανάπτυξη της, θεώρησαν αυτονόητο παράλληλο καθήκον τους να αναλύσουν τις αιτίες και τις παραμέτρους της γεωργικής κρίσης και να προτείνουν μέτρα για την προστασία και την ενίσχυση του αγροτικού εισοδήματος καθώς και για την ανάσχεση της αστυφιλίας των γεωργών και τη συγκράτησή τους «στους αγρούς». Η οξύτατη αγροτική κρίση της πρώτης μεσοπολεμικής δεκαετίας αποτέλεσε το φυσικό εφαλτήριο για την κοινωνική ανάδειξη μιας νέας ελίτ τεχνοκρατών και «ειδικών διανοουμένων», οι οποίοι θεωρούσαν το επάγγελμά τους περισσότερο σαν συνειδητή κοινωνική αποστολή παρά ως απλή τεχνική εφαρμογή²⁹. Αυτή η ενεργός ανάμειξη των γεωπόνων στη νοσούσα αγροτική οικονομία διαμόρφωσε την υβριδική (τότε) ιδιότητα του «γεωργοοικονομολόγου»³⁰. Στην αντί-

27. Τσάκωνας 1988, σσ. 343-356. Κύρτης 1996, σσ. 93-96.

28. Πρβλ. Αβδελίδης 1975, σ. 65. Η ίδρυση των γεωργικών συνεταιρισμών στην Ελλάδα (από το 1914 και εξής) έγινε υπό τις υποδείξεις των κρατικών γεωπόνων, όπως του Σωκράτη Ιασσεμίδη, στην κατεύθυνση της «πολιτικής ουδετερότητας», δηλαδή μακριά από ταξικές διεκδικήσεις και ανατρεπτικές κινήσεις (Παναγιωτόπουλος 2003, σ. 162).

29. Πρβλ. Σωτηρόπουλος – Παναγιωτόπουλος 2008, σσ. 121-137, 147.

30. Από τη σχέση της γεωπονίας με την οικονομική επιστήμη διαμορφώθηκε ο μεικτός κλάδος της γεωργοοικονομικής. Η γεωργική οικονομική στηρίζεται τόσο στα πορίσματα της γεωπονίας όσο και στα διδάγματα των οικονομικών και των κοινωνικών επιστημών. Όσοι σπουδάζουν τον ειδικό αυτό κλάδο της ιδιωτικής οικονομικής χαρακτηρίζονται «γεωργοοικονομολόγοι». Βλ. Ευελπίδης 1957. Τότσης 1984, σ. 206.

ληψη πολλών καθηγητών της Ανωτάτης Γεωπονικής Σχολής των Αθηνών (ΑΓΣΑ) η γεωπονία είχε ευρύτερη εννοιολογική διάσταση και περιελάμβανε την οικονομική επιστημονική κατάρτιση: δεν ήταν «πρακτική επιστήμη, αλλά ευρυτάτη Οικονομική Επιστήμη, ασχολουμένη με την πραγματοποίησιν όσον το δυνατόν μεγαλυτέρων κερδών διά πολυπλόκων συνδυασμών από την γην»· άλλωστε, ο Χρυσός Ευελπίδης, το αρχέτυπο του «καθηγητή γεωργοοικονομολόγου» στην Ελλάδα, διατέλεσε (για ένδεκα μήνες) Υπουργός Οικονομικών στην κυβέρνηση Πλαστήρα το 1951-52³¹. Η προσφορά των Ελλήνων γεωπόνων, σε έναν κεντρικά καθοδηγούμενο (από το κράτος) εκσυγχρονισμό της οικονομίας και της κοινωνίας, συνιστούσε τη συνείδηση αποστολής που νομιμοποιούσε τη σταδιακή ένταξή τους (στο δεύτερο πλέον μισό της δεκαετίας του 1930) στους «οργανικούς διανοουμένους» της κυρίαρχης αστικής τάξης³².

Η κοινωνική ανέλιξη των πτυχιούχων γεωπόνων τη δεκαετία του 1920 δεν ήταν κάτι το αυτονόητο ή προσδοκώμενο, αλλά αποτελούσε άμεσο αποτέλεσμα των συγκυριών της αγροτικής κρίσης. Μάλιστα, έως την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα, το επάγγελμα του γεωπόνου θεωρείτο κοινωνικά υποδεέστερο. Σύμφωνα με τον ιστοριογράφο της ελληνικής γεωργίας των πρώτων χρόνων ζωής του ελληνικού κράτους (1828-33) Δημήτριο Ζωγράφο, ο Γρηγόριος Παλαιολόγος, «ο πρώτος επίσημος Έλλην Γεωπόνος της Αναγεννωμένης πατρίδος», «εθλίβετο διότι δεν εύρισκε την κοινωνικήν αντίληψιν της εποχής του εις το ύψος της αποστολής του έργου του Γεωπόνου». «Με πολλήν πικρίαν» ομιλούσε «διά την περιφρόνησιν την οποίαν αντελαμβάνετο εκδηλουμένην τότε

31. Παναγιωτόπουλος 2004, σσ. 171, 245 υποσ. 430, 250. Ο Άγγελος Άγγελόπουλος και ο Γεώργιος Μαύρος χαρακτηρίζουν τον Ευελπίδη ως τον πρώτο Έλληνα τεχνοκράτη πολιτικό, ο οποίος «συνδύαζε τη βαθειά επιστημονική γνώση με τη γενική εποπτεία του πολιτικού χώρου». Ο Δημήτριος Αθανασάτος, μετέπειτα πρύτανης της ΑΓΣΑ (1979-80), προσδιορίζει τον Ευελπίδη ως τον «θεμελιωτή της γεωργοοικονομικής επιστήμης εν Ελλάδι». Βλ. Ευελπίδης 1972, σσ. 38, 41, 91-92.

32. Από το 1927, οι γεωπόνοι διαμόρφωσαν την αφήγηση του «γεωργικού εθνικισμού», μιας ιδιότυπης μορφής της εθνικιστικής ιδεολογίας στον 20^ο αιώνα, βασισμένης στις αρχές του ριζοσπαστικού αγροτισμού. Το 1937, επί καθεστώτος Ι. Μεταξά, ο «γεωργικός εθνικισμός» κατέστη η κυρίαρχη ιδεολογία του ελληνικού κράτους (Πλουμίδης 2011, σσ. 99-112, 416-417).

διά τους ανθρώπους τους αφοσιωθέντας εις την Γεωργίαν και γεωργικήν ανάπλασιν της Ελλάδος». Ο Δ. Ζωγράφος, γράφοντας το 1921 (δηλ. έναν χρόνο μετά την ίδρυση της ΑΓΣΑ), συνεχίζει τον σχολιασμό του:

Ο λογιωτατισμός και η θεσιθηρία ανεπήδησαν ευθύς αμέσως από τας πρώτας επαναστατικές πνοάς και η εξάσκησις παραγωγικών επαγγελμάτων εθεωρείτο ότι επιτρέπετο μόνον εις τους μη δυναμένους να έχωσι βλέψεις επί της κορυφής της κοινωνικής σταδιοδρομίας. Και ατυχώς αι ιδέαι αύται επεκράτησαν και επί όλας δεκαετηρίδας μελλοντικώς. Μέχρι του 1890 ακόμη, οι περί την Γεωργίαν ασχολούμενοι και εις την επιστημονικήν αυτής θεραπείαν προσκολληθέντες εθεωρούντο κοινωνικώς υστερούντες. Το επάγγελμα του Γεωπόνου εφαινότο ευρισκόμενον εις το περιθώριον της κοινωνικής ζωής και έπρεπεν οι νέοι, οι ολίγον προ της εποχής εκείνης ζήσαντες, να έχουν αρκετόν ηρωϊσμόν διά να αποφασίσωσι να ακολουθήσωσι το ευγενές και υπέροχον έργον του γεωπόνου.

Ο Δ. Ζωγράφος καταλήγει: «Αλλά η εξέλιξις επέφερε τα αποτελέσματά της και σήμερα [σ.σ. το 1921] ο Έλλην επιστήμων γεωπόνος απολαμβάνει των τιμών που αξίζουν εις την μόρφωσίν του και την μεγάλην εθνικοκοινωνικήν αποστολήν του»³³. Παράλληλα με την μεγέθυνση της αγροτικής κρίσης και τη συνεπακόλουθη είσοδο των γεωπόνων στη δημόσια σφαίρα, αυξήθηκε ανάλογα και ο αριθμός τους. Ενώ το 1919 στις διάφορες υπηρεσίες του Υπουργείου Γεωργίας υπηρετούσαν συνολικά μόλις 39 ανώτεροι γεωπόνοι, απόφοιτοι των σχολών της Ευρώπης³⁴, το 1937 ο αριθμός των υπηρετούντων «Γεωπόνων του Κράτους» ήταν 486, εκ των οποίων οι 140 συγκαταλέγονταν στο «εις Αθήνας και Θεσσαλονίκηνη εδρεύον Γεωπονικόν Προσωπικόν»³⁵.

II. Η άνοδος των γεωργοοικονομολόγων

Καταλυτικός σε αυτή τη διαδικασία συγκρότησης μιας νέας κατηγορίας ειδικών και εν δυνάμει οργανικών διανοουμένων ήταν ο ρόλος του Σπυριδώνος Χασιώτη (1862-1945), γεωπόνου και εισηγητή της αγροτι-

33. Ζωγράφος 1976, σσ. 342-343.

34. Παναγιωτόπουλος 2004, σσ. 78, 118-119 υποσ. 201.

35. Αλιβιζάτος 1938, σσ. 60-61.

στικής πολιτικής ιδεολογίας στην Ελλάδα. Το 1892 ο Χασιώτης, ο οποίος ήταν εκπρόσωπος μιας νέας γενιάς γεωπόνων³⁶ η οποία προέβαλλε το επιστημονική προφίλ της επαγγελματικής ομάδας της, εξέδωσε το περιοδικό *Γεωργική Πρόοδος* (-1896) και εν συνεχεία τα *Νέα Γεωπονικά* (1900-1928), όπου αφενός εκλαίκευσε τις γεωργικές γνώσεις και αφετέρου διέδωσε την αγροτική ιδέα και δημοσιοποίησε τον κοινωνικο-οικονομικό ρόλο των γεωπόνων². Ας σημειωθεί εδώ ότι ο Σπυρίδων Χασιώτης, ο αποκληθείς και «Πατήρ της Γεωργίας»³⁷, ήδη από το 1916 είχε ταχθεί, σε αυτοτελώς εκδεδομένη μελέτη του, υπέρ της «συστηματικής συμπράξεως των Υπουργείων εις τον καταρτισμόν του γενικού του Κράτους προγράμματος υπέρ της γεωργίας και των άλλων της αγροτικής παραγωγής κλάδων»³⁸. Ασφαλώς, κομβικό σταθμό σε αυτή τη διαδικασία συγκρότησης της νέας ομάδας τεχνοκρατών επί της αγροτικής οικονομίας αποτέλεσε η ίδρυση (με απόφαση του Υπουργού Γεωργίας Γεωργίου Καφαντάρη, αλλά κατ' εισηγήση του Αλ. Παπαναστασίου) της Ανωτέρας (από το 1929 Ανωτάτης) Γεωπονικής Σχολής των Αθηνών, της οποίας τη διεύθυνση ανέλαβε πρώτος ο Σπ. Χασιώτης. Μιλώντας στα εγκαίνια της

36. Ανάμεσα στις άλλες ιδιότητές του, ο Σπ. Χασιώτης διατέλεσε Γενικός Επιθεωρητής της Γεωργίας στο Υπουργείο Γεωργίας (ίδρ. 1917), καθηγητής της ΑΓΣΑ, πρώτος πρόεδρος του Αγροτικού Κόμματος Ελλάδος (ίδρ. 1923), βουλευτής του ιδίου κόμματος (1926) και γεροισιαστής των Γεωργικών Επιμελητηρίων (1929). Βλ. Παναγιωτόπουλος 2004, σσ. 32-33, 55, 211. Παναγιωτόπουλος 2010, σσ. 50-59. Ο υπότιτλος των *Νέων Γεωπονικών* διευκρίνιζε την ταυτότητα του περιοδικού: πως επρόκειτο για «μηνιαίον γεωργικόν περιοδικόν, εκδιδόμενον προς υποστήριξιν των γεωργικών και κτηνοτροφικών συμφερόντων και προς εκλαίκευσιν των γεωπονικών και ζωοτεχνικών γνώσεων». Διευθυντής σύνταξης ήταν ο Σπ. Χασιώτης και αρχισυντάκτης και «διαχειριστής» ο Παναγιώτης Κουτσομητσόπουλος, επίσης γεωπόνος και τμηματάρχης του Υπουργείου Γεωργίας. Το «Συμβούλιον της Συντάξεως» των *Νέων Γεωπονικών* στελεχωνόταν επίσης αποκλειστικά από γεωπόνους. Βλ. π.χ. τα τεύχη Ιανουαρίου 1920 και Ιανουαρίου – Φεβρουαρίου 1923.

37. Αυτόν τον κολακευτικό χαρακτηρισμό του τον απέδωσαν οι σύνεδροι του Γ' Πανελληνίου Αγροτικού Συνεδρίου, που συγκλήθηκε στην ελληνική πρωτεύουσα το διάστημα 22-29 Μαΐου 1924. Βλ. *Τα Νέα Γεωπονικά* 6-8 (Ιούλιος – Αύγουστος 1924), σ. 49.

38. Χασιώτης 1916, σ. 43.

Σχολής (3 Φεβρουαρίου 1920) ο Χασιώτης αναφέρθηκε στην αναγκαιότητα της ύπαρξής της σε συνάρτηση πρωτίστως με την αγροτική μεταρρύθμιση αλλά και γενικότερα με την εθνική οικονομία της χώρας:

[...] χρειάζονται εν συνόλω περί τους 150 γεωπόνους για την εγκατάσταση των ακτημόνων γεωργών στα απαλλοτριούμενα τσιφλίκια. Υπολογίσατε τώρα πόσοι άλοι επιστήμονες γεωπόνοι αναγκαιούσι διά την τοσούτον σκόπιμον διδασκαλίαν των γεωπονικών μαθημάτων εις τα Διδασκαλεία και πόσοι δι' ιδιωτικάς επιχειρήσεις υποδειγματικώς διεξαγομένας.

Και συμπλήρωσε στον λόγο του ότι η Σχολή αυτή «θα δημιουργήσει την Ελληνικήν γεωπονικήν επιστήμην προς βαθυτέραν και λεπτομερεστέραν γνώσιν των παραγωγικών δυνάμεων του τόπου»· η ΑΓΣΑ, ως «ο φάρος της γεωπονικής επιστήμης», θα συνέβαλλε στην «ενίσχυσιν όλων των παραγόντων της προόδου» και στην «ευημερία της χώρας»³⁹.

Η επιδίωξη των γεωπόνων να διαδραματίσουν διανοητικό ρόλο δημοσιολόγου – γεωργοοικονομολόγου είναι εμφανής από το πρώτο τεύχος των *Νέων Γεωπονικών* (Ιανουάριος 1920): ένας συνεργάτης του περιοδικού, ο χημικός – γεωπόνος Αριστείδης Μουράτογλου (1884-1939, συντάκτης του *Αγροτικού Ταχυδρόμου*, οργάνου της Ανωτάτου Ελληνικής Εταιρείας Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων), αναφέρθηκε ρητά στη νέα λειτουργία που φιλοδοξούσαν να επιτελέσουν οι επιστήμονες γεωπόνοι, ερχόμενοι να καλύψουν ένα υπαρκτό διανοητικό κενό:

[...] μερικοί από τους ανεπτυγμένους και διανοουμένους, οι οποίοι σήμερα πολύ καθαρώτερα –παρά άλλοτε– βλέπουν τα γεωργικά πράγματα και τα μελετούν με θετικώτερον τρόπον, από άλλοτε· δυστυχώς οι τοιούτοι διανοούμενοι είνε ακόμη πολύ ολίγοι· με λύπην δε σημειώνομεν ότι η καθημερινή δημοσιογραφία –πλην ολιγίστων εξαιρέσεων ήκιστα ενδιαφέρεται διά τα γεωργικά ζητήματα, οσάκις δε ενασχολείται με αυτά, το κάμνει με πολλήν επιπολαιότητα, χωρίς μέθοδον, και προ πάντων χωρίς ωρισμένον σκοπόν και κατεύθυνσιν⁴⁰.

39. *Τα Νέα Γεωπονικά* 2 (Φεβρουάριος 1920), σσ. 18, 21-22.

40. Αρ. Θ. Μουράτογλου, «Λιπασματολογικά. Γεωργική πρόοδος και αζωτολόγα φυτά», *Τα Νέα Γεωπονικά* 1 (Ιανουάριος 1920), σ. 2.

Εκτός από ειδικά επιστημονικά και τεχνοκρατικά ζητήματα (εδαφολογικά, φυτοπαθολογικά, το κλάδεμα, τη λίπανση, τη βελτίωση σπόρων και άλλες πρακτικές οδηγίες και παρατηρήσεις), οι συνεργάτες των *Νέων Γεωπονικών* τοποθετούνταν με πληρότητα και σαφήνεια σε μια σειρά από άλλα ευρύτερα ζητήματα που άπτονταν της γεωργίας και της αγροτικής οικονομίας και κοινωνίας. Το 1924 ο Χασιώτης διατύπωσε, μέσα από τις στήλες του περιοδικού του, τον πυρήνα της σκέψης του γεωπόνου – γεωργοοικονομολόγου, που τεκμηριώνει τη σπουδαιότητα του δημόσιου ρόλου του τελευταίου: «Η σπουδαιότερα πηγή του εθνικού μας πλούτου είνε βεβαίως η γεωργία, η κτηνοτροφία και οι συναφείς κλάδοι, εκ των οποίων προέρχονται περίπου τα 80% αυτού». Επομένως, η «ανόρθωσις των οικονομικών του Κράτους» επί της ουσίας εξαρτώντο από την αύξηση της γεωργικής παραγωγής και την ένταση της εργασίας των «παραγωγών» του γεωργικού και κατ' επέκταση του «εθνικού πλούτου», δηλαδή των αγροτών⁴¹.

Κορυφαίο ζήτημα το οποίο προβλημάτισε τους Έλληνες γεωπόνους ήταν, ασφαλώς, το «καπνικό», καθόσον ο καπνός ήταν το κύριο εξαγωγικό (και συναλλαγματοφόρο) προϊόν της χώρας. Σε άρθρο γραμμένο τον Οκτώβριο του 1919 ένας επιθεωρητής του Υπουργείου Γεωργίας έκρουσε τον κώδωνα του κινδύνου, ότι «ευρισκόμεθα εις τας παραμονάς νέας καπνικής κρίσεως». Ο συντάκτης του άρθρου περιέγραψε συνοπτικά και εξήγησε τους λόγους που προκάλεσαν αυτήν την κρίση:

Ως γνωστόν από της ανακωχής και εντεύθεν υφίσταται κρίσις επί του εμπορίου του καπνού, ήτις αντανακλά, ως είνε ευνόητον, επί της καπνοκαλλιεργείας. Αύτη οφείλεται εκτός των άλλων λόγων κυρίως εις τον συναγωνισμόν εκ μέρους της Βουλγαρίας, ήτις ένεκα της νομισματικής διαφοράς του συναλλάγματός της απέναντι του ημετέρου επαρουσίασεν από της ανακωχής και εντεύθεν και παρουσιάζει εις το εμπόριον καπνά από 4 τα κατώτερα μέχρι 15 δραχμών κατ' οκάν τα ανώτερα της Μακεδονίας και Θράκης και εις την απροθυμίαν της Γερμανικής αγοράς, ήτις είναι ο μεγαλύτερος πελάτης των Ελληνικών καπνών, αδυνατεί να προμηθευθή τοιαύτα ένεκα του ιδίου λόγου της μεγάλης εκπτώσεως του συναλλάγματός της [...]⁴².

41. Σπυρ. Χασιώτης, «Μέγα πλουτοπαραγωγικόν συνέδριον εν Αθήναις», *Τα Νέα Γεωπονικά* 1-2 (Ιανουάριος – Φεβρουάριος 1924), σ. 1.

42. Ι. Λιάμπρης, «Η κρίσις εις το εμπόριον του καπνού και ληπτέα μέτρα της καπνοκαλλιεργείας», *Τα Νέα Γεωπονικά* 1 (Ιανουάριος 1920), σ. 3.

Ο αρθρογράφος είχε σαφή πολιτική άποψη για την αύξηση της ανταγωνιστικότητας των ελληνικών καπνών: «Μεγάλως δέον να επισύρη την προσοχήν του Κράτους το ζήτημα των καπνεργατών εν γένει. Τα ημερομίσθια των εργατών ανήλθαν σε υψηλά επίπεδα». Και πρότεινε ουσιαστικά τη συμπίεση των καπνεργατικών ημερομισθίων (των αγροεργατών αλλά και των εργαζομένων στη «βιομηχανίαν των σιγαρέττων»), προκειμένου να μειωθεί το κόστος των Ελληνικών καπνών και να μπορέσουν τα τελευταία να ανταποκριθούν στον «συναγωνισμόν των ευθηνών παραγομένων καπνών άλλων χωρών λ.χ. της Βουλγαρίας, Κίνας, Ιαπωνίας και των αποικιών»⁴³.

Ένα δεύτερο θέμα που κυριάρχησε στον δημόσιο διάλογο των ειδικών της γεωργίας ήταν το «σιτικό», δηλαδή το πάγιο έλλειμμα της Ελλάδας σε δημητριακά και ιδίως σε σιτάρι (το 1923 το έλλειμμα αυτό ανερχόταν στο 70% της εγχώριας κατανάλωσης). Το «σιτικό» έλλειμμα δεν ήταν μόνον ζήτημα διατροφής του πληθυσμού της Ελλάδας, αλλά συνιστούσε και ένα κρίσιμο δημοσιονομικό πρόβλημα, από τη στιγμή που η χώρα δαπανούσε σχεδόν το ήμισυ των συναλλαγματικών της αποθεμάτων για την εισαγωγή σιτηρών από το εξωτερικό⁴⁴. Ήδη το 1920 ένας Επιθεωρητής της Γεωργίας τοποθέτησε ως εξής το πρόβλημα:

Εφ' όσον εισάγομεν εις την Ελλάδα αρκετών εκατομμυρίων δραχμών γεωργικά προϊόντα και μάλιστα σίτου εκ του εξωτερικού, ενώ έχομεν απεράντους εκτάσεις γαιών ακαλλιεργήτων ιδία εν Μακεδονία, έκαστος εννοεί ευκόλως την ανάγκην της γεωργικής προόδου. Αλλ' αν αύτη είνε δυνατή και πως θα επιτευχθή, θα προκύψη εκ της λεπτομερούς εξετάσεως της νυν καταστάσεως της γεωργίας μας και των δυναμένων να επενεχθώσι βελτιώσεων εις αυτήν.

Το «έλλειμμα σίτου» της χώρας ήταν πράγματι ογκώδες. Ένας γεωπόνος – μέλος του «Συμβουλίου της Συντάξεως» των *Νέων Γεωπονικών* επισήμανε ότι η εγχώρια παραγωγή σίτου το 1923 ήταν 350 εκατομμύρια οκάδες και η χώρα ήταν αναγκασμένη να εισαγάγει 470.000.000 οκάδες σίτου, για να καλύψει τις ανάγκες διατροφής του πληθυσμού, οι οποίες

43. Ό.π., σ. 5.

44. Σακελλαρόπουλος 1991, σσ. 102, 106. Φραγκιάδης 2007, σ. 134. Πλουμίδης 2011, σσ. 118-120.

εκείνη τη χρονιά ανήλθαν σε 820.000.000 οκάδες⁴⁵. Δικαιολογημένα, λοιπόν, η σιτάρχεια της χώρας κρινόταν από τους γεωπόνους ως «ζήτημα ζωής πλέον διά την Ελλάδα», ως «αναγκαία» και «πολυπόθητος»⁴⁶. Ο στόχος επομένως ήταν σαφής: η Ελλάδα να καταστεί «αυτάρκης τουλάχιστον, αν μη και εξαγωγική» σε σιτηρά⁴⁷. Η αυτάρχεια σε σιτηρά ήταν επείγουσα και απόλυτη ανάγκη λόγω του χρόνιου σοβαρού επισιτιστικού ελλείμματος/προβλήματος του αστικού πληθυσμού της χώρας, ο οποίος είχε διογκωθεί υπέρμετρα μετά την έλευση του 1,5 εκατομμυρίου των προσφύγων⁴⁸. Η κατανάλωση σίτου από τους πρόσφυγες της Μικρασιατικής Καταστροφής υπολογίστηκε το 1923 σε 90.000.000 οκάδες, δηλαδή να καλύπτει ένα επιπλέον ποσοστό της τάξης του 11% επί της προηγούμενης συνολικής κατανάλωσης του πληθυσμού της Ελλάδας, καθιστώντας έτσι ακόμα επιτακτικότερη την αύξηση της εγχώριας σιτοπαράγωγής⁴⁹.

Ένα τρίτο ζήτημα που απασχόλησε σοβαρά τους γεωπόνους ήταν η ίδρυση Γεωργικής Τράπεζας. Πρωταγωνιστές της κίνησης υπέρ της ίδρυσης μιας τράπεζας αγροτικής πίστης, μιας τράπεζας κρατικής και μη κερδοσκοπικής, ήταν γεωπόνοι και, γενικότερα, στελέχη του Υπουργείου Γεωργίας⁵⁰. Εν προκειμένω, τον Δεκέμβριο του 1922 ο Χασιώτης δημοσίευσε ένα ολοκληρωμένο σχετικό προσχέδιο: το πιστωτικό αυτό ίδρυμα θα είχε ως πρωταρχικό σκοπό «την εξυπηρέτησιν της πίστωσης των γεωργών

45. Θεοδόσιος Β. Μελάς, «Η καλλιέργεια των δημητριακών καρπών εν Ελλάδι και η γενίκευσις της χρήσεως των χημικών λιπασμάτων», *Τα Νέα Γεωπονικά* 3 (Μάρτιος 1924), σ. 27.

46. Αρ. Μουράτογλους, «Σιτάρχεια», *Τα Νέα Γεωπονικά* 10-12 (Οκτώβριος – Δεκέμβριος 1922), σσ. 106-108. Σπυρ. Χασιώτης, «Τα γεωργικά μας ζητήματα Α΄: Η σωτηρία μας εις τα χημικά λιπάσματα», *Τα Νέα Γεωπονικά* 5-6 (Μάιος – Ιούνιος 1925), σ. 51. Σπυρ. Χασιώτης, «Διά την σιτάρκειάν μας: Ριζική και άμεσος λύσις», *Τα Νέα Γεωπονικά* 7-9 (Ιούλιος – Σεπτέμβριος 1926), σ. 73.

47. Συμ. Γούδας, «Πως θα προαχθή η γεωργία μας», *Τα Νέα Γεωπονικά* 10-11 (Οκτώβριος – Νοέμβριος 1920), σσ. 113, 116.

48. Κωστής 1987, σ. 147.

49. Θεοδόσιος Β. Μελάς, «Η καλλιέργεια των δημητριακών καρπών εν Ελλάδι και η γενίκευσις της χρήσεως των χημικών λιπασμάτων», *Τα Νέα Γεωπονικά* 3 (Μάρτιος 1924), σσ. 27, 29.

50. Κωστής 1987, σσ. 268-269.

της χώρας» και θα δάνειζε χρήματα στους γεωργούς «επί ενεχύρω γεωργικών προϊόντων εκ των μη υποκειμένων εις φθοράν»⁵¹. Βέβαια, οι απόψεις των γεωπόνων για το χαρακτήρα (δημόσιο ή ιδιωτικό) της μέλλουσας Γεωργικής Τράπεζας διίσταντο. Το 1923 ένας συνεργάτης των *Νέων Γεωπονικών* πρότεινε η πρωτοβουλία να προέλθει από το «ιδιωτικόν κεφάλαιον» και η Γεωργική Τράπεζα να έχει τη μορφή Ανωνύμου Εταιρείας. Το σκεπτικό του ήταν ότι «το κράτος μόνον του είναι ακατάλληλον διά διαχείρισιν τοιούτου έργου, ως στερούμενον πνεύματος επιχειρηματικού και ιδιωτικής πρωτοβουλίας και ως επηρεαζόμενον τα μέγιστα εκ των εκάστοτε πολιτικών πιέσεων»⁵². Οι συντάκτες των *Νέων Γεωπονικών* χαιρέτισαν λοιπόν με ικανοποίηση την αναγγελία της ίδρυσης «Αυτονόμου Γεωργικής Τραπέζης της Ελλάδος», που δημοσιοποίησε στις 21 Αυγούστου 1927 στον *Οικονομικό Ταχυδρόμο* ο Αλ. Παπαναστασίου, ως Υπουργός Γεωργίας⁵³.

51. Σπυρ. Χασιώτης, «Σχέδιον οργανισμού Γεωργικής Τραπέζης», *Τα Νέα Γεωπονικά* 10-12 (Οκτώβριος – Δεκέμβριος 1922), σσ. 89-96. Της Συντάξεως, «Η ίδρυσις Γεωργικής Τραπέζης της Ελλάδος», *Τα Νέα Γεωπονικά* 10-12 (Οκτώβριος – Δεκέμβριος 1927), σσ. 82-90 (αναδημοσίευση του «σχεδίου οργανισμού Γεωργικής Τραπέζης»).

52. Ε. Κυπριάδης, «Η αγροτική εγκατάστασις των προσφύγων», *Τα Νέα Γεωπονικά* 3 (Μάρτιος – Απρίλιος 1923), σ. 23. Για τις ιδεολογικές διεργασίες και τις πολιτικές ζυμώσεις που οδήγησαν στην ίδρυση της Αγροτικής Τραπέζης της Ελλάδος (ΑΤΕ) βλ. γενικότερα Κωστής 1987, σσ. 266-287. Η σύσταση και η δομή της ΑΤΕ εντάσσονταν σαφώς στα πλαίσια των μέτρων αντιμετώπισης της αγροτικής κρίσης του Μεσοπολέμου. Βλ. Πρόντζας 2007, σσ. 21-45.

53. Της Συντάξεως, «Η ίδρυσις Γεωργικής Τραπέζης της Ελλάδος», *Τα Νέα Γεωπονικά* 10-12 (Οκτώβριος – Δεκέμβριος 1927), σ. 81. Πρβλ. Κωστής 1987, σ. 266. Ο Αλ. Παπαναστασίου ταυτίστηκε, ήδη από το 1909, περισσότερο από κάθε άλλον πολιτικό με τους αγώνες για την ίδρυση της ΑΤΕ και προσέδωσε στην προσπάθεια αυτή τους οραματισμούς του για περισσότερη κοινωνική δικαιοσύνη. Βλ. Βερέμης 1987, σσ. 256-257. Σύμφωνα με τη μαρτυρία της πρώτης εξαδέλφης του, το ενδιαφέρον του Αλ. Παπαναστασίου για τη γεωργία και τους αγρότες κεντρίστηκε από έναν από τους πρώτους γεωπόνους της Ελλάδας, τον αδελφό της μητέρας του Ιωάννη Κ. Αποστολόπουλο, σπουδασμένο στη Γαλλία και με πλούσιο ερευνητικό έργο στη φυτοπαθολογία. Σύμφωνα με δικές του δηλώσεις, του ίδιου του Παπαναστασίου, κατευθυντήρια πολιτική του γραμμή, ως σκέψη και ως πράξη, ήταν ο αγροτισμός και ειδικότερα «η σκέψη πως η πολιτι-

Ένα άλλο μείζον ζήτημα που απασχόλησε επιτακτικά κατά την εν λόγω περίοδο τους ειδήμονες της γεωργίας, ήταν το πρόβλημα της αστυφιλίας και της διαρκούς συρρίκνωσης του αγροτικού πληθυσμού της χώρας⁵⁴. Η κυρίαρχη ερμηνεία, που δόθηκε από τους γεωπόνους σε αυτό το βασανιστικό κοινωνικό πρόβλημα, ήταν εξαρχής και εν πολλοίς ανορθολογική (δεν έλαβε δηλαδή επαρκώς τότε υπ' όψιν το υπαρκτό πρόβλημα της υπερπροσφοράς αγροτικών χειρών στην ύπαιθρο και τη σχετική «στενότητα» του μέσου γεωργικού κλήρου, που δεν υπερέβαινε κατά μέσον όρο τα 33,3 στρέμματα καλλιεργήσιμης γης⁵⁵) και, υπό το πρίσμα της γερμανικής Νέας Ιστορικής Σχολής (κυρίαρχης τότε στην ελληνική οικονομική επιστήμη και σκέψη), ανήγαγε τις ρίζες του προβλήματος σε ιστορικά αίτια:

Η επί αιώνας διαβίωσις του Έλληνος [υπό τους Τούρκους, υπό τους Ενετούς και τους Φράγκους] ενεφύσισεν εις αυτόν μίαν τινα αποστροφήν προς την γεωργίαν, η δε τοιαύτη δε ψυχολογική διάθεσις του διά της κληρονομικότητος μεταδιδομένη από γενεάς εις γενεάν και εμεγαλύνθη και ισχυροποιήθη⁵⁶.

Οι γεωπόνοι, ωστόσο, συστρατεύθηκαν για να αναθεωρήσουν την κατεστημένη γνώμη, η οποία κρατούσε «μεταξύ των Ελλήνων [σ.σ. οργανικών] διανοουμένων», «ως αλάνθαστον δόγμα», «ότι η Ελλάς διά κάθε άλλο είνε πρόσφορος παρά διά την γεωργίαν, και ότι ο Έλληνας διά κάθε άλλο επάγγελμα είνε κατάλληλος παρά διά το του γεωργού». Ως πρωτίστη κοινωνική αποστολή τους θεώρησαν τη διάδοση του αισιόδοξου μηνύματος, ότι «η Ελλάς και λόγω κλίματος και λόγω γεωλογικής συστάσεως και γεωγραφικής θέσεως είνε προσφορωτάτη» για σχεδόν κάθε κλάδο της γεωργίας⁵⁷.

κή του Κράτους έπρεπε να αλλάξει και να στηριχθή σε μια συστηματική προσπάθεια για τον υψωμό, ηθικό και οικονομικό, του αγροτικού κόσμου». Βλ. Αποστολοπούλου – Γεωργιάδη 1987, σσ. 52-53.

54. Σχετικά με το φαινόμενο της αστυφιλίας στη μεσοπολεμική Ελλάδα βλ. Πλουμίδης 2011, σσ. 51-64.

55. Ευελπίδης 1953, σσ. 18, 42, 57. Σακελλαρόπουλος 1991, σσ. 62-65.

56. Αρ. Θ. Μουράτογλους, «Η Ελλάς είνε γεωργική χώρα; Ο Έλληνας είνε γεωργός;», *Τα Νέα Γεωπονικά* 5-6 (Μάιος – Ιούνιος 1920), σ. 70. Πρβλ. Πλουμίδης 2011, σσ. 155-160, 167-169.

57. Αρ. Θ. Μουράτογλους, «Η Ελλάς είνε γεωργική χώρα; Ο Έλληνας είνε γεωργός;», *Τα Νέα Γεωπονικά* 5-6 (Μάιος – Ιούνιος 1920), σσ. 70, 72.

Ένας οικονομολόγος, ο Δημήτριος Καλιτσουνάκις, εισηγητής της σχολής του εξελικτικού σοσιαλισμού στην ελληνική οικονομική επιστήμη, εξήρε τον ρόλο που θα μπορούσε να διαδραματίσει η γεωπονική επιστήμη, στα πλαίσια του κρατικού παρεμβατισμού, στην ανάπτυξη του (σύμφωνα με τον ίδιο) «ακατασχέτου ρεύματος» της αστυφιλίας (στο οποίο προσέδωσε μάλιστα σεξιστικές αιχμές):

Εν Ελλάδι υπάρχει σήμερον τάσις του αγρότου προς εγκατάστασιν εις αστικάς περιφερείας, το ακατάσχετον δε τούτο ρεύμα προς τας μεγάλας πόλεις (αστυφιλία) υποβοηθεί και η Αγρότις, διότι φαντάζεται ότι ο αστικός πληθυσμός απολαμβάνει ακοπώτερον και προνομιακώς τα αγαθά του πολιτισμού.

Η εφαρμογή μιας καλής Αγροτικής πολιτικής εκ μέρους του Κράτους θα αποσοβήση τον κίνδυνον της διαρροής των αγροτικών πληθυσμών (αγροφυγία) και του μαρασμού της Γεωργίας και κτηνοτροφίας. Όταν η επιστημονική γεωπονία θα είναι κτήμα των αγροτών [...], τα καθαρά κέρδη της αγροτικής οικογενείας θα είναι πολλαπλάσια των σημερινών και θα επιτευχθή η οικονομική άνεσις, άνευ της οποίας οι σύγχρονοι άνθρωποι δεν κατορθώνουν να συναντήσωσι την ευτυχίαν⁵⁸.

Ως απαραίτητα βήματα για τη συγκράτηση των γεωργών «στους αγρούς», πέραν των οικονομικών κινήτρων, της αγροτικής πίστης, της τεχνολογικής αναβάθμισης της ελληνικής γεωργίας κλπ., θεωρήθηκαν επίσης ορισμένα άλλα, κοινωνικής φύσης, μέτρα: α') η προώθηση της ιδέας του «συνεργατισμού ή συνεταιρισμού» και του «αισθήματος αλληλεγγύης» μεταξύ των γεωργών⁵⁹, και β') η βελτίωση των οικιστικών όρων διαβίωσης των αγροτών· οι γεωπόνοι, με προεξάρχοντα τον Χρυσό Ευελπίδη (1895-1971), από το 1935 καθηγητή της Αγροτικής Νομοθεσίας και Πολιτικής στην Πάντειο Σχολή και από το 1954 τακτικό καθηγητή της Γεωργικής Οικονομίας στην Ανωτάτη Γεωπονική Σχολή των Αθηνών (ΑΓΣΑ)⁶⁰, επεσήμαναν (μέσα από τις στήλες των *Νέων Γεωπονικών* και

58. Καλιτσουνάκις 1926, σ. 491.

59. Βασίλειος Γανώσης (νομογεωπόνος Σερρών), «Η ιδέα της συσσωματώσεως και συνεργασίας των ατόμων. Προς κοινόν όφελος εν τη φύσει και τη κοινωνία εν γένει», *Τα Νέα Γεωπονικά* 6-7 (Ιούνιος – Ιούλιος 1922), σ. 68.

60. Ευελπίδης 1972, σσ. 26-27.

όχι μόνον) τους «κακούς όρους» διαβίωσης και το ανθυγιεινό της κατοικίας των αγροτών, ιδίως εκείνης των ημερομίσθιων εργατών της γης, οι οποίοι εξαιτίας και αυτού του λόγου ήταν «κατά κανόνα αδύνατοι, καχεκτικοί και επιρρεπείς εις τας ασθενείας»⁶¹. Ο ευρύτερος κοινωνικός ρόλος των γεωπόνων είχε αναγνωριστεί μάλιστα από τον πολιτικό Γ. Καφαντάρη, ο οποίος (με τη θεσμική ιδιότητα του Υπουργού Γεωργίας) κατά τα εγκαίνια της ΑΓΣΑ το 1920, αναφέρθηκε στην «ηθικοπλαστική αποστολή» της σχολής και στην προσδοκία από τους αποφοίτους της να γίνουν «οι ενθουσιώδεις απόστολοι οι οποίοι θα ενσταλάζουν εις την εύπλαστον του αγροτικού μας πληθυσμού ψυχήν τας αρχάς της κοινωνικής αλληλεγγύης, η οποία αποτελεί σήμερον τον θεμελιώδη νόμον της υλικής και ηθικής του λαού ευημερίας»⁶².

Πράγματι, οι επίμονες εισηγήσεις των γεωπόνων – γεωργοοικονομολόγων (και εν συνεχεία των οικονομικών επιστημόνων) για ενεργότερη κρατική παρέμβαση στην αγροτική οικονομία εισακούστηκαν από την πολιτική τάξη της χώρας. Οι ελληνικές προσπάθειες προς επίτευξη σιτάρκειας και η επιστημονική οργάνωση της γεωργίας ξεκίνησαν σχεδόν ταυτόχρονα με την ιταλική *Battaglia del Grano*. Ενώ το 1925-26 το Γεωργικό Γνωμοδοτικό Συμβούλιο του Υπουργείου Γεωργίας και η κυβερνητική «Επιτροπή Οικονομικών» θεωρούσε τη γεωπονική επιστήμη σχεδόν άχρηστη και περιττή και απειλήθηκε η οντότητα της Ανωτέρας Γεωπονικής Σχολής Αθηνών⁶³, έναν χρόνο αργότερα σημειώθηκε μια νέα αρχή. Στις 12 Αυγούστου 1927 ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου (ως Υπουργός Γεωργίας στην οικουμενική κυβέρνηση Αλ. Ζαΐμη) συνέταξε νομοσχέδιο «περί συγκεντρώσεως και διαθέσεως εγχωρίου σίτου»· το νομοσχέδιο αυτό, που εγκρίθηκε από τη Βουλή στις 27 Ιουνίου 1928 και αποτέλεσε τον νόμο 3598 «περί προστασίας της εγχωρίου σιτοπαραγωγής», σηματοδότησε τον στρατηγικό προσανατολισμό του ελληνικού κράτους προς τη συστηματική προώθηση της σιτοκαλλιέργειας. Παράλληλα, ο θεσμός της «συγκεντρώσεως» θέσπιζε τιμές ασφαλείας, που θωράκιζαν το εισόδημα των εγχώριων σιτοπαραγωγών⁶⁴. Αμέ-

61. Χρ. Ευελπίδης, «Η κατοικία των αγροτικών εργατών εν Ελλάδι», *Τα Νέα Γεωπονικά* 8-9 (Αύγουστος – Σεπτέμβριος 1922), σ. 77.

62. *Τα Νέα Γεωπονικά* 2 (Φεβρουάριος 1920), σ. 23.

63. Παναγιωτόπουλος 2004, σσ. 60-61, 63.

64. Ο νόμος 3598 επέβαλε την υποχρεωτική ανάμειξη του εγχωρίου σίτου με αλλοδαπό μέχρι 25% σε αλευρόμυλους ημερησίας αλεστικότητας άνω των 25.000

σως κατόπιν, στις 29 Αυγούστου – 1 Σεπτεμβρίου 1927, συνήλθε στην Αθήνα, υπό την προεδρία του Αλ. Παπαναστασίου, το Ανώτατον Συμβούλιον της Γεωργίας με τη συμμετοχή 150 μελών, προερχόμενων κατά το έν τρίτον («πλέον των 50») «από τας τάξεις των Δημοσίων Γεωπονικών υπαλλήλων». Εκεί συζητήθηκε «όλως ιδιαιτέρως» η «προαγωγή της σιτοκαλλιέργειας μέχρι του βαθμού της επιτεύξεως της σιταρθείας της Χώρας»⁶⁵.

Το έτος 1927 οροθετεί λοιπόν (όπως άλλωστε υπογραμμίζουν με ιδιαίτερη έμφαση ο Σίδερισ και ο Ευελπίδης, βλ. παρακάτω) την αφετηρία της ελληνικής κρατικής παρεμβατικής εκστρατείας «προς επίτευξιν σιταρθείας»⁶⁶ και της στροφής «προς την Μητέρα γην», δηλαδή προς τα οξέα προβλήματα του γεωργικού τομέα της εθνικής οικονομίας. Έκτοτε, οι Έλληνες γεωπόνοι άρχισαν να προπαγανδίζουν τη «βαθμιαίαν εξασφάλισιν της αυταρθείας της χώρας εις τρόφιμα»⁶⁸. Η διάδοχη κυβέρνηση Ελ. Βενιζέλου, υιοθετώντας πιστά τους προσανατολισμούς του Παπαναστασίου ως προς την προστασία της εγχώριας σιτοπαραγωγής και

κιλών, ενώ ειδικά για την Αθήνα, τον Πειραιά, τη Θεσσαλονίκη και την Πάτρα η ανάμειξη ήταν υποχρεωτική για όλους τους αλευρόμυλους («οιαδήποτε και αν είνε η ημερησία αλεστικότητα τούτων»). Ο νόμος 3598 τροποποιήθηκε ελαφρά από τον νόμο 4382 του 1929. Βλ. *Πρακτικά των Συνεδριάσεων [της Βουλής των Ελλήνων] της Β' Συνόδου της Α' βουλευτικής περιόδου II. 16 Νοεμβρίου 1927 – 28 Ιουνίου 1928* (εν Αθήναις 1928), σσ. 639, 1411-1412. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως* τεύχος Α', αρ. 119 (10 Ιουλίου 1928), σσ. 875-877 (Νόμος 3598) και αρ. 303 (21 Αυγούστου 1929), σσ. 2626-2630 (Νόμος 4382 «περί τροποποίησης του νόμου 3598 “περί προστασίας της εγχωρίου σιτοπαραγωγής”»). Σίδερισ 1934, σσ. 278, 280, 320-321. Ευελπίδης 1939, σ. 79. Σακελλαρόπουλος 1991, σσ. 102-103. Πλουμίδης 2011, σσ. 112-130.

65. Αρ. Θ. Μουράτογλου, «Η πρόοδος της γεωργίας μας είνε ζήτημα χημικών λιπασμάτων», *Αγροτικός Ταχυδρόμος* 185 (15 Σεπτεμβρίου 1927), σσ. 313-314. «Το Α' Ανώτατον Γεωργικόν Συμβούλιον», *Τα Νέα Γεωπονικά* 10-12 (Οκτώβριος – Δεκέμβριος 1927), σ. 90.

66. Ευελπίδης 1944, σ. 44. Σίδερισ 1934, σ. 263. Ο Σ. Πετμεζάς (2002, σσ. 225-228) ομοίως χαρακτηρίζει τη μεσοπολεμική κρατική παρέμβαση στην αγροτική οικονομία «επιτυχή» και «λυσιτελή».

67. Ευάγγελος Α. Νικολαΐδης, «Το πρόγραμμά μας», *Αγροτική Ζωή* 1 (Φεβρουάριος 1927), σ. 1.

68. Σ. Ιασεμίδης, «Η ελληνική γεωργία και η σημασία της», *Οικονομικός Ταχυδρόμος* 76 (27 Σεπτεμβρίου 1927), σ. 6.

του εισοδήματος των Ελλήνων σιτοκαλλιεργητών (οι οποίοι συνιστούσαν την πλειοψηφία του συνόλου των αγροτών), ανήγαγε τη σιτάρχεια σε «υπέρτατον αγαθόν, σωτήριοιόν διά την Ελλάδα και τον λαόν της, εκ πολλών απόψεων»⁶⁹, φρόντισε για τη ριζική ανάπτυξη της σιτοκαλλιέργειας, θέτοντας ως κυβερνητικό στόχο της «να επιτευχθή εις προσεχές μέλλον η σιτάρχεια της Ελλάδος και η επάρχεια αυτής εις τρόφιμα»⁷⁰, και έστρεψε έντονα την προσοχή της στην ανάπτυξη της γεωπονικής επιστήμης και στη βελτίωση της γεωργικής πίστης. Η αγροτική πολιτική του ελληνικού κράτους κινήθηκε για πρώτη φορά το 1928, και στη διάρκεια της τελευταίας τετραετίας του Βενιζέλου, όχι μόνο επί «θεωρητικών» αλλά και επί «πρακτικών και τεχνικών γεωργικών κατευθύνσεων»⁷¹. Ανάμεσα σε άλλα παρεμβατικά μέτρα, το 1928 ιδρύθηκε η Γεωπονική Σχολή του Πανεπιστημίου της Θεσσαλονίκης, το 1929 η Γεωπονική Σχολή των Αθηνών ανωτατοποιήθηκε, ιδρύθηκε η Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος (ΑΤΕ), οι υπηρεσίες του Υπουργείου Γεωργίας αναδιοργανώθηκαν, τα Γεωργικά Ταμεία και τα Γεωργικά Επιμελητήρια αποκεντρώθηκαν, και ιδρύθηκαν έξι Γεωργικά Φροντιστήρια ανά τη χώρα⁷². Η χρεωκοπία της Ελλάδας τον Απρίλιο του 1932 και η συνεπόμενη στενότητα εύρεσης συναλλάγματος ανάγκασαν το ελληνικό κράτος να επιδιώξει την ολική «γεωργική αυτάρχεια» της χώρας, δηλ. την πλήρη επάρθειά της σε διατροφικά αγροτικά προϊόντα και ιδίως σε σιτάρι⁷³. Αυτή η δυσμενής οικονομική εξέλιξη επέτεινε την κρατική παρέμβαση και τον προστατευτισμό στην ελληνική αγροτική οικονομία.⁷⁴

III. Η αποτίμηση της μεσοπολεμικής κρίσης από τους «γεωργοοικονομολόγους»

Κατά τη νέα κλιμάκωση της αγροτικής κρίσης στο τέλος της δεκαετίας του 1920, ο ρόλος των γεωπόνων, των οικονομολόγων και ευρύτερα

69. Πετρίδης 2000, σσ. 189, 191-193.

70. Σπυρίδων Χασιώτης, «Η γεωργική Ελλάς Γενική επισκόπησις», *Αγροτική Ζωή* 30 (Ιούλιος 1929), σ. 4. Σίδερισ 1934, σ. 364. Agriantoni 2006, σσ. 303-304.

71. Πετρίδης 2000, σ. 153.

72. Πετρίδης 2000, σσ. 150-153, 183-186, 228-236. Παναγιωτόπουλος 2004, σσ. 66-67, 69-71.

73. Πλουμίδης 2011, σσ. 369-372.

74. Ζολώτας 1934, σσ. 16-17, 41-42.

των αγροτιστών διανοουμένων, στη δημόσια διατύπωση τεχνικών προτάσεων, διευρύνθηκε και κορυφώθηκε. Οι αυτοτελείς μελέτες και αναλύσεις, που δημοσιεύθηκαν εκείνη την περίοδο, αναφορικά με πτυχές της κρίσης αποτελούν το ώριμο στάδιο της σκέψης αυτών των ειδικών διανοουμένων/γεωργοοικονομολόγων. Ο Ευελπίδης, γράφοντας τον Νοέμβριο του 1930, σημειώνει ότι η κυκλική κρίση που ξεκίνησε το 1928 «οφείλεται, ως και αι προηγούμεναι γεωργικαί κρίσεις, εις την πτώσιν των τιμών των γεωργικών προϊόντων» λόγω της υπερπαραγωγής «κατά την πολεμικήν περίοδον» (1914-18). Σύμφωνα με τον Ευελπίδη, η «γεωργική κρίσις» αποτελούσε «πολυσχιδές οικονομικόν φαινόμενον», διάφορο της βιομηχανικής και της χρηματοπιστωτικής κρίσης που έκανε την εμφάνισή της το 1929, και ήταν «ένα εκ των σοβαρωτέρων συγχρόνων προβλημάτων προοριζόμενον να έχη σοβαρότατον αντίκτυπον οικονομικόν, κοινωνικόν και, πιθανώς, πολιτικόν». Και εξηγήθηκε, όσον αφορά στην αυτονομία του γεωργικού κύκλου της κρίσης από τις επάλληλες οικονομικές κρίσεις:

Είνε αληθές ότι η σημερινή κρίσις είναι γενικωτέρα, επεκτεινομένη και εις τους άλλους κλάδους της παραγωγής, ειδικώτερον δε εις την βιομηχανίαν. Είνε αναμφισβήτητος η επίδρασις της γεωργικής κρίσεως επί όλων των κλάδων της παραγωγής, αφού οι γεωργοί αποτελούν την μεγάλην μάζαν των καταναλωτών βιομηχανικών προϊόντων, ως και τους κυριωτέρους τροφοδότας του εμπορίου και των συγκοινωνιών. Παρά την αλληλεξάρτησιν όμως των κοινωνικών φαινομένων, πρέπει να διαστείλωμεν τας κρίσεις της γεωργίας από τας κρίσεις της βιομηχανίας, καθότι αύται δεν οφείλονται εις τα αυτά αίτια, δεν διέπονται από τους αυτούς κανόνας και δεν είναι δυνατόν να θεραπευθώσι δι' ομοίων μέτρων.

Ο Έλληνας γεωπόνος, λοιπόν, αντιδιαστέλλει τις κυκλικές κρίσεις του βιομηχανικού καπιταλισμού από τις εναλλασσόμενες φάσεις υπερπαραγωγής και υποπαραγωγής των διαφόρων κλάδων της αγροτικής οικονομίας, τονίζοντας τη σχετική αυτοτέλεια της τελευταίας⁷⁵.

75. Ευελπίδης 1931, σσ. 6-8, 22, 14-15, 53.

Πίνακας 1: Πτώση των τιμών των ελληνικών εξαγωγικών προϊόντων το 1930 εν συγκρίσει προς τον Σεπτέμβριο του 1929 (σε τρέχουσες τιμές)

Γεωργικό προϊόν	Ποσοστό μείωσης
Σταφίδα	9%
Καπνά	13%
Ελιές	14%
Οίνος	15%
Ελαιόλαδο	18%
Σύκα	23%
Μούστος	34%
Εσπεριδοειδή	34%
Κουκούλια	43%

Πηγή: Ευελπίδης 1931, σ. 11.

Ειδικότερα όσον αφορά στην ελληνική αγορά, ο Ευελπίδης επισημαίνει ότι κατά την κρίση του 1924 οι τιμές έπεσαν μεν απότομα, αλλά από ένα επίπεδο πολύ ανώτερο του προπολεμικού (κατά 50%-60%), ενώ αντίθετα το 1928 οι επιπτώσεις στους παραγωγούς ήταν πολύ δραμύτερες, καθώς τα σημεία εκκίνησης των προϊόντων τους κινούνταν ήδη σε «ελάχιστα» επίπεδα. Η ελληνική αγροτική οικονομία υφίστατο σαφώς «τον αντίκτυπον των τιμών εις τα μεγάλα κέντρα παραγωγής και καταναλώσεως», αλλά επιβαρυνόταν πολύ περισσότερο από την εκτεταμένη, κατά περιφέρειες, μονοκαλλιέργεια (π.χ. σίτου στη Θεσσαλία, της σταφίδας στην Πελοπόννησο, βάμβακος στην Κωπαΐδα, καπνού στην Ανατολική Μακεδονία κλπ.), η οποία περιόριζε τα περιθώρια αυτοκατανάλωσης, διατροφικής αυτάρκειας και κατ' επέκταση αυτοάμυνας των γεωργών απέναντι στη διεθνή κρίση. Τα ελληνικά εξαγώμενα προϊόντα (καπνός, σταφίδα, ελαιόλαδο, ελιές, εσπεριδοειδή κτλ.), ως «είδη πολυτελείας μάλλον», πλήττονταν ακόμη περισσότερο από την κρίση, ενώ η αύξηση των εργατικών ημερομισθίων και του κόστους παραγωγής στην Ελλάδα από τον Μεγάλο Πόλεμο και εξής μείωνε ακόμη περισσότερο την ανταγωνιστικότητά τους. Η θέση των γεωργών της Ελλάδας δυσχεραίνεται για

έναν ακόμη σημαντικό λόγο:

Σήμερα ο αγροτικός πληθυσμός δεν δύναται να εύρη καταφύγιον προσωρινώς μεν ούτε εις την βιομηχανίαν, υποφέρουσαν και αυτή από κρίσιν, διαρκέστερον δε ούτε εις την μετανάστευσιν, ως εκ των ληφθέντων απαγορευτικών μέτρων υπό όλων των δεκτικών εποικισμού χωρών. Η κατάσταση λοιπόν είνε δυσχερεστάτη ιδία εις τα Κράτη τα στερούμενα βιομηχανίας και κυρίως πρώτων υλών προς ανάπτυξιν αυτής ως η Ελλάς.

Ως εκ τούτου, η Ελλάδα, που –σύμφωνα με τον ίδιο– ανήκε στη γεωοικονομική κατηγορία των «γεωργικών κρατών» (sic), καθίστατο, λόγω ακριβώς της μείωσης του γεωργικού εισοδήματος, «πτωχότερα από έτους εις έτος». Ο Ευελπίδης καταλόγιζε επίσης στους Έλληνες νέους μικροϊδιοκτήτες γεωργούς, που είχαν αποκατασταθεί μετά την αγροτική μεταρρύθμιση του 1917 και τον προσφυγικό εποικισμό, έλλειψη της «απαιτούμενης τεχνικής πείρας» και κυρίως απουσία «γεωργικής συνειδήσεως», με συνέπεια την τάση της αστυφιλίας. Για την αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση της κρίσης, που παρουσίαζε «διεθνή χαρακτήρα», ο Ευελπίδης πρότεινε, πέραν των κρατικών μέτρων που είχαν ήδη ληφθεί (ύψωση δασμολογίου, συγκέντρωση των σιτηρών και την ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας) τη συνεννόηση της Ελλάδας «μετά των λοιπών γεωργικών Κρατών» υπό την αιγίδα της Κοινωνίας των Εθνών (ΚτΕ)⁷⁶.

Πίνακας 2: Πτώση των στρεμματικών αποδόσεων του σίτου, του αραβοσίτου, των οσπρίων και του καπνού, 1922-1933

Θεσσαλία	20%
Ήπειρος	20%
Μακεδονία	20%
Κρήτη	21%
Πελοπόννησος	22%

Πηγή: Σίδερισ 1934, σ. 188.

«Σκέψεις επί του γεωργικού προβλήματος» δημοσίευσε αυτοτελώς το 1931 και ο Λεάνδρος Πολυχρόνης, διδάκτορας των Νομικών και Πολιτικών Επιστημών και γραμματέας της Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας (του

76. Ευελπίδης 1931, σσ. 9-10, 15, 33, 35-36, 39, 49-50, 63-64.

Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας). Ο Πολυχρόνης τόνισε ότι «η γεωργία διέρχεται περίοδον κρίσεως, της οποίας είναι έκδηλα τ' αποτελέσματα εις ολόκληρον τον κόσμον». Και εξηγεί πως:

Η κρίσις την οποίαν υφίσταται σήμερα η γεωργία μας, οφείλεται εις παγκόσμιον υπερπαραγωγήν γεωργικών προϊόντων, συνεπεία της οποίας αι ξένοι αγοραί σήμερα δεν δύνανται να προσφέρουν εις την χώραν μας, την αναλογίαν καταναλώσεως και τας τιμάς των προηγουμένων ετών. Άμεσος συνέπεια τούτου υπήρξεν ο σημαντικός περιορισμός της εξαγωγής μας, και η σημαντική πτώσις των εξαγομένων εις την αλλοδαπήν γεωργικών προϊόντων μας.

Ο συγγραφέας υπογράμμισε ότι η θέση στην οποία βρισκόταν τότε η ελληνική γεωργία ήταν «όντως τραγική», συμπληρώνοντας αναφορικά με την Ελλάδα:

Υπό την πίεσιν της ανωμάλου οικονομικής ταύτης καταστάσεως, η Ελληνική γεωργία δεν ήτο δυνατόν, ή να υποστή και αυτή, βαρύτερα το πλήγμα της κρίσεως. Τα συμπτώματα της παρ' ημίν καθολικής κρίσεως, εμφανή, οπωσδήποτε ήδη από του έτους 1928, επολλαπλασιάσθησαν και εξεδηλώθησαν εναργέστερόν πως κατά το 1929, διά να εμφανισθούν με την μεγίστην δυνατήν οξύτητα κατά το παρελθόν έτος.

Η πρωταρχική λύση, που πρότεινε ο Πολυχρόνης ήταν να αποκτήσει η χώρα «επιστημονικήν τινα γεωργικήν πολιτικήν» και «η Γεωργία» να καταστεί «από ημέρας εις ημέραν μία επιστήμη». «Εις το πεδίο της τεχνικής οργανώσεως», ο Έλληνας ειδικός διανοούμενος πρότεινε μια σειρά από πρακτικά μέτρα, όπως την ίδρυση μετεωρολογικών σταθμών, εδαφολογικών εργαστηρίων, την «εκλογή σποράς», την επέκταση της μηχανικής καλλιέργειας, τη σταθεροποίηση της αγροτικής ιδιοκτησίας «διά της ταχίστης διανομής των απαλλοτριωθείσων εκτάσεων εις τους δικαιούχους γεωργούς», την «πρακτικωτέραν δράσιν» των γεωπονικών υπηρεσιών, την ίδρυση πειραματικών αγρών, προτύπων αγροκτημάτων κ.ά.⁷⁷

Πέραν της επιστημονικής – τεχνικής οργάνωσης της αγροτικής οικονομίας, στο επίκεντρο του προβληματισμού του Πολυχρόνη βρίσκονταν επίσης δύο άλλα ζητήματα: α') η «επισιτιστική ανεξαρτησία της χώρας»,

77. Πολυχρόνης 1931, σσ. 1, 8-9, 14, 17, 20-51.

και β') η αστυφιλία των γεωργών. Όσον αφορά στο πρώτο πρόβλημα, ο συγγραφέας έκανε έκκληση στους υπευθύνους χειριστές της εθνικής οικονομίας: «να εξετάσωμεν το πρόβλημα τού πως θα καταστώμεν σιτάρες». Ο γραμματέας της Στατιστικής Υπηρεσίας παρατήρησε ότι «επί των δημητριακών, είμεθα οι πρωταθληταί της μικράς στρεμματικής παραγωγής» και εν προκειμένω παρότρυνε τους αρμοδίους να λάβουν υπ' όψιν «τι έπραξεν η Ιταλία διά την Γεωργικήν της αναγέννησιν». Με άλλα λόγια, τεχνικό πρότυπο για την κατάκτηση της σιτάρεκας ήταν η *Battaglia del Grano* (Μάχη του Σίτου) του Μουσολίνι· η «εκστρατεία» αυτή του Ιταλού δικτάτορα, η οποία είχε ξεκινήσει το 1925, είχε –κατά τα γραφόμενα του Πολυχρόνη– μεταβάλει τη χώρα του «εις ένα ευρύ, ευρύτατον, γεωργικόν μηχανικόν συνεργείον». Ακόμη μεγαλύτερο όμως διακύβευμα (στη σκέψη του Πολυχρόνη) ήταν η αντιμετώπιση της «ακατασχέτου τάσεως της μεταναστεύσεως των αγροτών προς τας πόλεις» και του «κινδύνου της ερημώσεως των αγρών από του φυσικού πληθυσμού των». Το φαινόμενο αυτό, σύμφωνα πάντα με τον φιλοαγροτικό διανοούμενο, «επροκάλεσεν εις πάσας τας τάξεις των διανοουμένων πανικό. [...] το ρεύμα της αστυφιλίας έλαβεν εσχάτως κολοσσιαίας διαστάσεις, ώστε να συγκινή και να ταράσση τους πάντας. [...] καθώς τούτο απειλεί την παραγωγήν των κυριωτέρων γεωργικών προϊόντων». Επιπροσθέτως, η αστυφιλία ενείχε και μια άλλη ευρύτερη, κοινωνική απειλή:

Αλλ' εις την γεωργικήν ταύτην προς τας πόλεις έξοδον, υπάρχει και έτερος κίνδυνος όστις απειλεί το Έθνος· είναι η έμφραξις των επικινδύνως υπερπληθυσμένων πόλεων, υπό πληθυσμού συσσωρευομένου εις χώρον πολύ στενόν, όπου η ατμόσφαιρα δεν ζωογονεί υγιώς, όπου δηλητηριάζουν τας ανθρωπίνας ψυχάς, τα μιάσματα των εστιών πάσης φύσεως πολιτικής και κοινωνικής αναρχίας.

Το γεωργικό αυτό ζήτημα ήταν ζωτικής σημασίας για την αστική κοινωνία, επί του οποίου –όπως επισημαίνει ο γεωπόνος (και καθηγητής της ΑΓΣΑ) Ιωάννης Καραμάνος, που προλογίζει τη μελέτη– «πρέπει να επιστηθή η προσοχή της Ελληνικής Κοινωνίας, εάν θέλη να ζήση» (δηλ. να διασφαλισθεί η κλυδωνιζόμενη αστική ηγεμονία). Ωστόσο, ο Πολυχρόνης δεν πρότεινε κάποια αυταρχική λύση για την πάταξη της αστυφιλίας, αλλά μια λύση εξόχως προοδευτική:

Πρέπει εις τους αγρούς, οι σκαπανείς της πλουτολογικής αναμορφώσεως της Ελλάδος, να ζουν, αν όχι διασκεδαστικώτερον των κατοίκων των πόλεων, τουλάχιστον μετά της αυτής, αν όχι μεγαλειότερας

ανέσεως. [...] Πραγματοποιήσις όλων των δυνατών κοινωνικών προόδων εν τη υπαίθρω χώρα, οίτινες εμφανίζονται ως ικαναί να συγκρατήσουν εις την γην την μάζαν των μικροϊδιοκτητών.

Αυτό, μεταξύ άλλων προϋπέθετε αλλαγή νοοτροπίας των αστών («πρέπει να παύσωμεν θεωρούντες τον χωρικόν ως απλοϊκόν, και κατώτερον τρόπον τινα του αστού»), αλλά και μία άλλη κομβική συνισταμένη: την «ενεργωτέραν ανάμιξιν του επισήμου Κράτους» και την «στοργικήν μέριμναν» αυτού στον αγροτικό χώρο («το Κράτος έχει να εκπληρώσῃ τας βαρύτερας και πολυαριθμοτέρας των υποχρεώσεων»)⁷⁸.

Πίνακας 3 Διακύμανση του αγροτικού εισοδήματος σε τρέχουσες τιμές, 1927-39

Έτη Εκατομμύρια	Δραχμές
1927	15.256
1928	16.255
1929	13.006
1930	12.522
1931	11.568
1932	15.535
1933	18.318
1934	19.698
1935	21.353
1936	21.594
1937	—
1938	—
1939	29.720

Πηγή: Ευελπίδης 1944, σ. 169.

78. Πολυχρόνης 1931, σσ. η', 11-12, 26-27, 52, 58, 60, 62, 65-66, 70.

Το 1934 δημοσιεύθηκε εμβριθέστατη μελέτη του Αριστοτέλη Σίδερι (1889-1976), καθηγητή του Γεωργικού Δικαίου και της Πολιτικής Οικονομίας στην ΑΓΣΑ και γεροϋσιαστή των Γεωργικών Επιμελητηρίων, για τη γεωργική πολιτική της Ελλάδας κατά την εκατονταετία 1833-1933. Ο επιφανής οικονομολόγος (και σοσιαλίζων αγροτιστής διανοούμενος, πρώην βουλευτής Θεσσαλονίκης με τη στήριξη της Φεντερασιόν το 1915-20, αλλά οπαδός πλέον τότε του Αγροτικού και Εργατικού Κόμματος του Αλέξανδρου Παπαναστασίου) αποφάνθηκε ότι η μείωση των στρεμματικών αποδόσεων δεν οφειλόταν «εις την μετάβασιν από της μεγάλης εις την μικράν ιδιοκτησίαν» ή στην αγροτική μεταρρύθμιση (του 1917), αλλά στη συρροή του νέου πληθυσμού των προσφύγων «λόγω της αυξήσεως του πληθυσμού» έπαυσαν οι αγροναπαύσεις και καλλιεργείτο πλέον η γη ακατάπαυστα, «κατ' έτος», με συνέπεια τη μείωση της μέσης απόδοσης. Ο Σίδερης επισήμανε επίσης ορισμένα άλλα αίτια αυτής της μείωσης: την έλλειψη κεφαλαίων, τη νομισματική αστάθεια, την «αναρχίαν εν τη εμπορική τοποθετήσει των προϊόντων» και την «εκ των πολεμικών συνθηκών γενικήν πτώσιν της αποδόσεως της ανθρωπίνης εργασίας». Μέγιστο ιστορικό ενδιαφέρον έχει ο πυρήνας της μελέτης του Σίδερι –«ο ακριβής τίτλος» της, όπως ο ίδιος δηλώνει: «η εις τα γεωργικά πράγματα της χώρας ανάμιξις του Κράτους» από την Ανεξαρτησία (1830) και εξής. Επ' αυτού, ο Ξενοφών Ζολώτας (με την ιδιότητα του τακτικού καθηγητή της Πολιτικής Οικονομίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών) σχολιάζει ότι το συγκεκριμένο έργο του Σίδερι «πρόκειται περί σοβαράς και εμπειριστωμένης εκθέσεως και κριτικής της γεωργικής δράσεως του Ελληνικού Κράτους». Ο «ακριβής τίτλος» της μελέτης του Σίδερι αποτελεί επίσης το κεντρικό σημείο σύγκλισης με τις δύο προγενέστερες αυτοτελείς μελέτες (του Ευελπίδη και του Πολυχρόνη) σχετικά με την αγροτική κρίση στη μεσοπολεμική Ελλάδα. Σύμφωνα με τον Σίδερι, πριν το 1909-1910 «δεν δύναται να γίνη λόγος περί εθνικοοικονομικής πολιτικής και συνεπώς ουδέ περί συστηματικής πολιτικής του Κράτους έναντι της γεωργικής οικονομίας». Χαρακτηριστικό των πρώτων 80 χρόνων από την ίδρυση της ελληνικής πολιτείας ήταν η «μοιρολατρεία» και η «αδράνεια του Κράτους» στην αγροτική οικονομία. Βεβαίως, μπορεί στο σημείο αυτό να παρατηρηθεί πως το ύφος του Σίδερι λαμβάνει εδώ ακτιβιστική χροιά και τόνους υπερβολής, καθώς μια πρώτη διαμόρφωση κρατικής παρεμβατικής πολιτικής στην ελληνική αγροτική οικονομία συντελέστηκε πριν τον Μεσοπόλεμο, με την ίδρυση της Προνομιούχου Εταιρείας «Ενιαίας», η

οποία ανέλαβε να διαχειρισθεί το παρακράτημα της σταφίδας (1905-1910)⁷⁹.

Σε κάθε περίπτωση, κατά τον ίδιο τον Σίδερι, το διάστημα 1910-12 τέθηκε –με την ίδρυση των Υπουργείων Εθνικής Οικονομίας (1910) και Γεωργίας (1917)– η «βάσις» και η «αναγκαία προϋπόθεσις» της «Κρατικής εθνικοοικονομικής δράσεως», η οποία τοποθετείται χρονικά από τον συγγραφέα μετά το έτος 1922 και πιο συγκεκριμένα το 1927 επί οικουμενικής κυβέρνησης Αλ. Ζαΐμη. Κατά τον Σίδερι, «η οικουμενική Κυβέρνησις εφάνη οξύτατα αντιληφθείσα την νέαν ταύτην αποστολήν του Κράτους [εν τη πραγματική σφαίρα της Γεωργικής πολιτικής]». Το Κράτος άρχισε τότε να δίδει «κεντρικάς κατευθύνσεις» για την αντιμετώπιση του σταφιδικού, του καπνικού, του σιτικού, του οινικού και άλλων ζητημάτων της γεωργίας. Πιο συγκεκριμένα, ο Σίδερις θεωρεί ιστορικό σταθμό *post quem* σε αυτήν τη νέα οικονομική διαδικασία τη σύγκληση, με πρωτοβουλία του Αλ. Παπαναστασίου (ως Υπουργού Γεωργίας), του Ανωτάτου Συμβουλίου της Γεωργίας (του «Α΄ Γεωργικού Συνεδρίου», όπως ο ίδιος ο Παπαναστασίου το ονομάτισε) τον Αύγουστο του 1927, «όπου εξητάσθη ειδικώς η σιτοκαλλιέργεια από απόψεως γεωργικής και από απόψεως εμπορικής διαθέσεως έθεσε την βάσιν του θεσμού της συγκεντρώσεως του σίτου». Εκτός από τον ηγέτη του Αγροτικού και Εργατικού Κόμματος, ο Σίδερις εξαίρει επίσης την πολιτική προσωπικότητα του Ελ. Βενιζέλου. Εν προκειμένω, επαινεί το γεγονός ότι η κυβέρνηση των Φιλελευθέρων (1928-32) «ως πρώτον έργον της» θεώρησε αναγκαίο να μεταρρυθμίσει την οργάνωση της «Γεωργικής διοικήσεως», αναθέτοντας την κεντρική διοίκηση του αρμόδιου υπουργείου σε Γενικό «παρά τω υπουργείω» Διευθυντή «με δικαιώματα υπερβολικού συγκεντρωτισμού» στη θέση αυτή πρωτοδιορίσθηκε ο Ι. Καραμάνος. Ο Σίδερις σχολιάζει πως «ο συγχρονισμός των πολιτικών μας ανδρών και των επιστημόνων [...] περί της θέσεως και του ρόλου του Κράτους, ως οικονομικού παράγοντος καθυστέρησε μεγάλως», ενώ μέχρι τότε (το 1927) «οι γεωπόνοι μόνοι σχεδόν [...] εκίνησαν το τέλμα της αγροτικής απαθείας εις όλα σχεδόν τα σημεία του». Τέλος, ο συγγραφέας πρότεινε τα εξής έξι «κύρια μέτρα» για

79. Σίδερις 1934, σσ. 7-8, 186, 362, 364. Για το σχόλιο του Ξ. Ζολώτα βλ. Ζολώτας 1934, σ. 45. Για τη σημασία της «Ενιαίας» στην ελληνική οικονομική ιστορία βλ. Πετμεζάς 1999, σσ. 69-70, 84.

την χάραξη «συστηματικού πρακτικού προγράμματος γεωργικής πολιτικής»: α΄) την επαύξηση του καλλιεργουμένου εδάφους, β΄) την «κατάλληλον ρύθμισιν της αγροτικής πίστωσης» και την εξεύρεση «εφθηνών και επαρκών κεφαλαίων», γ΄) τη βελτίωση των μεθόδων καλλιεργείας, δ΄) τη δίκαιη διαρρύθμιση της φορολογίας ανάμεσα στους κλάδους της εθνικής οικονομίας, ε΄) την οργάνωση της διάθεσης και της εμπορίας των γεωργικών προϊόντων, και στ΄) την επαγγελματική οργάνωση των αγροτών (σε συνεταιρισμούς)⁸⁰.

IV. Συμπεράσματα

Η γεωργική κρίση στη μεσοπολεμική Ελλάδα, που ξεκίνησε το 1920 και οξύνθηκε ιδιαίτερα την περίοδο 1928-32, αποτέλεσε κομβική οικονομική εξέλιξη τής εν λόγω χρονικής περιόδου, με σημαντικές κοινωνικές προεκτάσεις και έντονα ερεθίσματα στη διανοητική ανάπτυξη της εγχώριας οικονομικής σκέψης. Η γεωργική κρίση έπληξε καίρια τους Έλληνες γεωργούς, ενίσχυσε τις τάσεις αστυφιλίας τους και ακύρωσε τις υψηλές θετικές προσδοκίες της αγροτικής μεταρρύθμισης του 1917. Παρ' όλα αυτά, η δραστηριοποίηση των Ελλήνων γεωπόνων και η κρατική παρέμβαση στη γεωργία, που επακολούθησε το 1927 και επέκεινα, μετέτρεψαν την οικονομική κρίση σε εφελκυστήρα για αναδημιουργία και ανάπτυξη. Αναπτύχθηκε ένας γόνιμος προβληματισμός γύρω από τα προβλήματα της αγροτικής οικονομίας και κοινωνίας και διατυπώθηκαν πρωτοποριακές σκέψεις και ρεαλιστικές προτάσεις για την έξοδο της χώρας από τη γεωργική κρίση. Κοινή συνισταμένη αυτών των αναλύσεων ήταν η

80. Σίδερης 1934, σσ. 9-10, 189, 263-265, 285-286, 362-364, 369. Όντως, σύμφωνα με τα πορίσματα της σύγχρονης οικονομικής ιστορικής επιστήμης, η απαλλοτρίωση των τσιφλικιών (από το 1923) και άλλα κρατικά παρεμβατικά μέτρα, όπως ο νόμος 2948 του 1922, που προέβλεπε την προτίμηση των προϊόντων της εγχώριας βιομηχανίας στις κρατικές προμήθειες, συνιστούσαν *βραχυπρόθεσμες* εκτροπές από την *κανονικότητα* του *laissez faire – laissez passer*, οι οποίες είχαν ως στόχο να διασώσουν την ατομική ιδιοκτησία και τον οικονομικό και πολιτικό φιλελευθερισμό, και συνεπώς δεν αποτελούσαν βήματα προς τη συστηματοποίηση και την παγίωση του κρατικού παρεμβατισμού στην ελληνική οικονομία, κάτι οποίο συντελέστηκε προς το τέλος της δεκαετίας του 1920. Βλ. Χατζηιωσήφ 2002, σσ. 15-17.

επικρότηση του κρατικού παρεμβατισμού και του προστατευτισμού στη γεωργία. Οι τεχνοκρατικές λύσεις που πρότειναν οι Έλληνες γεωπόνοι – γεωργοοικονομολόγοι και οικονομικοί επιστήμονες βοήθησαν την προοδευτική πολιτική τάξη της χώρας σε δημιουργική αξιοποίηση και υπέρβαση της κρίσης. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η μεσοπολεμική αγροτική κρίση αποτέλεσε το νομιμοποιό έναυσμα για την ανάδειξη μιας νέας κατηγορίας τεχνοκρατών και ειδικών διανοουμένων στη δημόσια σφαίρα: των γεωπόνων. Επιπλέον, οφείλουμε να επισημάνουμε ότι η παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929 και η ελληνική πτώχευση του 1932 μπορεί όντως (όπως πολύ ορθά επισημαίνει ο Μιχάλης Ψαλιδόπουλος) να σηματοδότησαν το χρονικό σημείο *post quem* της νίκης και της επιβολής των εθνικιστικών και των παρεμβατικών επί των φιλελεύθερων νεοκλασικιστικών οικονομικών απόψεων στην Ελλάδα⁸¹, αλλά η ποιοτική μετατόπιση της ελληνικής οικονομικής σκέψης από το ένα στο άλλο στρατόπεδο (από τις φιλελεύθερες/διεθνιστικές στις παρεμβατικές/εθνικιστικές οικονομολογικές αντιλήψεις) συντελέστηκε λίγο νωρίτερα (γύρω στο 1927-31) εξαιτίας της εκτεταμένης γεωργικής κρίσης της πρώτης μεσοπολεμικής δεκαετίας.

81. Πρβλ. Ψαλιδόπουλος 1989, σσ. 96, 351, 473.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αβδελίδης 1975 = Π.Σ. Αβδελίδης, *Το αγροτικό συνεταιριστικό κίνημα στην Ελλάδα. Ιστορική εξέλιξη και δράση, προβλήματα και προοπτικές ανάπτυξης* (Αθήνα 1975).
- Abel 1973² = W. Abel, *Crises agraires en Europe (XIIIe - XXe siècle)*, (Παρίσι 1973²).
- Agriantoni 2006 = C. Agriantoni, «Venizelos and economic policy», εις P. M. Kitromilides, επιμ., *Eleftherios Venizelos: The Trials of Statesmanship* (Εδμβούργο 2006), σσ. 284-318.
- Αλιβιζάτος 1938 = Μ. Αλιβιζάτος, *Κράτος και γεωργική πολιτική* (Αθήνα 1938).
- Ambrosius – Hubbard 1989 = G. Ambrosius – W.H. Hubbard, *A Social and Economic History of Twentieth-Century Europe* (Harvard University Press 1989).
- Αποστολοπούλου-Γεωργιάδη 1987 = Τ. Αποστολοπούλου-Γεωργιάδη, «Αλέξανδρος Π. Παπαναστασίου: Ο πολιτικός – ο επιστήμων – ο άνθρωπος», εις Γ. Αναστασιάδης – Γ. Κοντογιώργης – Π. Πετρίδης (επιμ.), *Αλέξανδρος Παπαναστασίου: θεσμοί, ιδεολογία και πολιτική στο Μεσοπόλεμο* (Αθήνα 1987), σσ. 21-80.
- Βεργόπουλος 1975 = Κ. Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης της γεωργίας* (Αθήνα 1975).
- Berend 2001 = I.T. Berend, *Decades of Crisis: Central and Eastern Europe before World War II* (Berkeley, Los Angeles και Λονδίνο 2001 1998).
- Βερέμης 1987 = Θ. Βερέμης, «Ο αγώνας για την ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας και ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου: Ένα χρονικό», εις Γ. Αναστασιάδης – Γ. Κοντογιώργης – Π. Πετρίδης, επιμ., *Αλέξανδρος Παπαναστασίου: θεσμοί, ιδεολογία και πολιτική στο Μεσοπόλεμο* (Αθήνα 1987), σσ. 255-262.
- Caneloro 1990 = G. Caneloro, *Storia dell'Italia moderna IX. Il fascismo e le sue guerre* (Μιλάνο 1990).
- Crouzet 2001 = F. Crouzet, *A History of the European Economy, 1000-2000* (Charlottesville και Λονδίνο 2001).
- Δεκάζος 1914 = Π.Α. Δεκάζος, *Αι γεωργικαί σχέσεις της Μακεδονίας I* (εν Αθήναις 1914).

- Δερτιλής 2005 = Γ.Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους 1830-1920* II (Αθήνα 2005).
- Ευελπίδης 1931 = Χ. Ευελπίδης, *Η γεωργική κρίσις ιδία εν Ελλάδι* (Αθήνα 1931).
- Ευελπίδης 1939 = Χ. Ευελπίδης, *Θεωρία και πράξις αγροτικής πολιτικής και οικονομίας I* (Αθήνα 1939).
- Ευελπίδης 1944 = Χ. Ευελπίδης, *Η γεωργία της Ελλάδος. Οικονομική και κοινωνική άποψις* (Αθήνα 1944).
- Ευελπίδης 1953 = Χ. Ευελπίδης, *Η χρονία γεωργική κρίσις εις την Ελλάδα* (Αθήνα 1953).
- Ευελπίδης 1957 = Χ. Ευελπίδης, «Γεωργική ή αγροτική οικονομική», στην *Οικονομική και Λογιστική Εγκυκλοπαίδεια II* (Αθήνα 1957), σσ. 362-364.
- Ευελπίδης 1972 = Χ. Ευελπίδης, *Αφιέρωμα* (Αθήνα 1972).
- Ζολώτας 1934 = Ξ. Ζολώτας, *Αγροτική Πολιτική* (Αθήνα 1934).
- Ζωγράφος 1976 = Δ.Λ. Ζωγράφος, *Ιστορία της ελληνικής γεωργίας* (Αθήνα 1976).
- Καλιτσουνάκης [1926] = Δ. Καλιτσουνάκης, «αγρότης (ο)», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Π. Δρανδάκη I. Α - Αθανασία* (Αθήνα 1926), σ. 491.
- Καλλιβρετάκης 1990 = Λ. Καλλιβρετάκης, *Η δυναμική του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα του 19ου αιώνα* (πρόλογος Βασίλης Παναγιωτόπουλος), (Αθήνα 1990).
- Κύρτσης 1996 = Α-Α. Κύρτσης, *Κοινωνιολογική σκέψη και εκσυγχρονιστικές ιδεολογίες στον ελληνικό μεσοπόλεμο* (Αθήνα 1996).
- Κωστής 1986 = Κ.Π. Κωστής, *Οι τράπεζες και η κρίση 1929-1932* (Αθήνα 1986).
- Κωστής 1987 = Κ.Π. Κωστής, *Αγροτική οικονομία και Γεωργική Τράπεζα. Όψεις της ελληνικής οικονομίας στο Μεσοπόλεμο (1919-1928)*, (Αθήνα 1987).
- Κωστής 1990 = Κ.Π. Κωστής, *Αγροτική οικονομία και Γεωργική Τράπεζα. Όψεις της ελληνικής οικονομίας στο Μεσοπόλεμο (1919-1928). Τα τεκμήρια* (Αθήνα 1990).
- Μαρτίνος 2007 = Ν. Μαρτίνος, «Η αγροτική πολιτική στο Μεσοπόλεμο: τα όρια και οι δυνατότητές της», εις Δ. Γ. Παναγιωτόπουλος – Δ. Π. Σωτηρόπουλος, επιμ., *Η ελληνική αγροτική κοινωνία και οικονομία κατά τη βενιζελική περίοδο* (πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου, Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 3-5 Νοεμβρίου 2004), (Αθήνα 2007), σσ. 240-251.
- Μαυρέας 1993 = Κ. Μαυρέας, «Η πολιτική οργάνωση του αγροτικού χώρου

- στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1922-1936», εις Θ. Σακελλαρόπουλος, επιμ., *Νεοελληνική κοινωνία: Ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις* (Αθήνα 1993), σσ. 119-147.
- Μανρογορδάτος 1983 = G.Th. Manrogoordatos, *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936* (Berkeley 1983).
- Mazower 2002 = M. Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου* (μετφρ. Σ. Μαρκέτος), (Αθήνα 2002).
- Μπυσί-Γκλύκμαν 1984 = Κ. Μπυσί-Γκλύκμαν, *Ο Γκράμσι και το κράτος. Για μια υλιστική θεωρία της φιλοσοφίας* (μετάφρ. Π.Δ. Καστορινός), (Αθήνα 1984).
- Παναγιωτόπουλος 2003 = Δ.Γ. Παναγιωτόπουλος, «Αγροτική οικονομία: αναπτυξιακές στρατηγικές στην Ελλάδα το Μεσοπόλεμο», εις Β. Παναγιωτόπουλος, επιμ., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000 VII* (Αθήνα 2003), σσ. 159-168.
- Παναγιωτόπουλος 2004 = Δ.Γ. Παναγιωτόπουλος, *Γεωργική εκπαίδευση και ανάπτυξη. Η Ανωτάτη Γεωπονική Σχολή Αθηνών στην ελληνική κοινωνία 1920-1960* (Αθήνα 2004).
- Παναγιωτόπουλος 2010 = Δ.Γ. Παναγιωτόπουλος, *Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος. Όψεις του αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα* (Αθήνα 2010).
- Πετμεζάς [1999] = Σ. Πετμεζάς, «Αγροτική οικονομία», εις Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα I/1. Οι απαρχές 1900-1922* (Αθήνα 1999), σσ. 54-85.
- Πετμεζάς 2002 = Σ. Πετμεζάς, «Αγροτική οικονομία», εις Χ. Χατζηιωσήφ, επιμ., *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα II/1. Ο μεσοπόλεμος 1922-1940* (Αθήνα 2002), σσ. 189-249.
- Πετρίδης 2000 = Π. Πετρίδης, εισαγωγή – επιμ., *Το έργο της κυβερνήσεως Βενιζέλου κατά την τετραετία 1928-1932. Τι υπεσχέθη προεκλογικώς και τι επραγματοποίησε* (Θεσσαλονίκη 2000).
- Πλουμίδης 2011 = Σ.Γ. Πλουμίδης, *Έδαφος και μνήμη στα Βαλκάνια: Ο «γεωργικός εθνικισμός» στην Ελλάδα και στη Βουλγαρία (1927-46)*, (Αθήνα 2011).
- Πολυχρόνης 1931 = Λ.Σ. Πολυχρόνης, *Σκέψεις επί του γεωργικού μας προβλήματος* (πρόλογος Ι. Καραμάνος), (Αθήνα 1931).
- Πρόντζας 2007 = Ε.Δ. Πρόντζας (επιμ.), *Η διοίκηση της Α.Τ.Ε. στις απαρχές της: Κωνσταντίνος Β. Γόντικας (1930-1935)*, (Αθήνα 2007).
- Σακελλαρόπουλος 1991 = Θ. Διον. Σακελλαρόπουλος, *Οικονομία, κοινωνία, κράτος στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου* (Αθήνα 1991).
- Σίδερισ 1934 = Α.Δ. Σίδερισ, *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξασαν εκατονταετίαν (1833-1933)*, (Αθήνα 1934).

- Σταβριανός 2007 = Λ.Σ. Σταβριανός, *Τα Βαλκάνια μετά το 1453* (μτφρ. Ε. Δελιβάνη, επιμ. Β. Κ. Γούναρης), (Θεσσαλονίκη 2007 [1958]).
- Σωτηρόπουλος – Παναγιωτόπουλος 2008 = Δ.Π. Σωτηρόπουλος – Δ.Γ. Παναγιωτόπουλος, «“Ειδικοί” διανοούμενοι και θύλακες χειραφέτησης στο Μεσοπόλεμο. Μεταρρυθμιστές γεωπόνοι και μηχανικοί στην ύπαιθρο και στο άστυ», *Μνήμων* 29 (2008), σσ. 121-150.
- Τότσης 1984 = Χ.Ν. Τότσης (επιμ.), *Λεξικό οικονομικών επιστημών* I (Αθήνα 1984).
- Trachanas 1989 = C.P. Trachanas, «The Agrarian Political Party of Greece: Politics and Peasants, 1922-1936» (ανέκδοτη διδακτορική διατριβή), (University of Amsterdam 1989).
- Τσάκωνας 1988 = Δ.Γρ. Τσάκωνας, *Ιδεαλισμός και μαρξισμός στην Ελλάδα* (Αθήνα 1988).
- Φραγκιάδης 2007 = Α. Φραγκιάδης, *Ελληνική Οικονομία 19ος - 20ός αιώνας. Από τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση της Ευρώπης* (Αθήνα 2007).
- Φραγκουδάκη 1977 = Ά. Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι. Άγονοι αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο* (Αθήνα 1977).
- Χασιώτης 1916 = Σ. Χασιώτης, *Αι κυριώτεροι βάσεις μιας αληθούς γεωργικής πολιτικής. Πως θ' αναπτυχθή ο γεωργικός πλούτος της Ελλάδος* (εν Αθήναις 1916).
- Χατζηωσήφ 2002 = Χ. Χατζηωσήφ, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», στο Χ. Χατζηωσήφ, επιμ., *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα* II/1. *Ο μεσοπόλεμος 1922-1940* (Αθήνα 2002), σσ. 9-57.
- Χριστοδουλίδη-Μαζαράκη 2009 = Α. Χριστοδουλίδη-Μαζαράκη, *Προβλήματα Θεωρίας της Ιδεολογίας* (Αθήνα 2009).
- Ψαλιδόπουλος 1989 = Μ.Μ. Ψαλιδόπουλος, *Η κρίση του 1929 και οι Έλληνες οικονομολόγοι. Συμβολή στην ιστορία της οικονομικής σκέψης στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου* (Αθήνα 1989).

SPYRIDON G. PLOUMIDIS

ABSTRACT

THE INTER-WAR AGRICULTURAL CRISIS IN GREECE (1920s):
SOCIAL DIMENSIONS OF THE ECONOMIC REFLECTIONS
ON THE CRISIS

The inter-war years were characterized by a worldwide agricultural crisis, which hit European agriculture especially hard. Increased overseas competition and overproduction resulted in collapsing prices, and for many producers this meant high indebtedness, substantial losses of income, and even bankruptcy. Greece, along with other by and large agricultural countries of Central and Eastern Europe, suffered even higher losses due to low levels of productivity, the lack of technical knowledge and capital, and the overflow of labour in the countryside. The slump in prices of Greek agricultural produce sharpened in 1928 and was not reverted before 1937 (apart from the prices of wheat); at the same time, by 1937 indebtedness had affected 70 per cent of the Greek farmers and amounted to 43 per cent of gross agricultural income.

Contemporary commentators (mostly agronomists, economists and agrarianist intellectuals) noted the underdevelopment of Greek agriculture and suggested a more rigorous intervention of the Greek state in the rural sector of the economy. The intervention of the state in agriculture was actually initiated by the institution of the concentration of cereals in 1927, on the initiative of Alexandros Papanastassiou (1876-1936), the Minister of Agriculture in the Zaimis 'ecumenical' government; and it was expanded by the Venizelos government in 1928-32. Besides its severe consequences on the agrarian society, the agricultural crisis of the 1920s had significant positive side-effects on the bourgeois society, since it naturally became the stepping stone for the dynamic entry of a new elite of technocrats and specialized intellectuals, namely the agronomists, into the public sphere. Several agronomists, in their capacity as *économistes agricoles*, came about with profound analyses on the rural economy and society, and offered innovative suggestions for the overcoming of the crisis. Chrysos Evelopides (1895-1971), an *économiste agricole* (γεωργοοικονομολόγος) par excellence, was the first one (in 1931) to identify the agricultural crisis as 'one of the most serious contemporary problems' of his time, 'destined to have severe economic, social and, probably, political repercussions'.